

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय विवेक

सं. क्र. ३५८

REFB 0003837

REFBK-0003837

॥ ॐ नमश्चण्डिकायै ॥

काव्यकिरण-माला किरण ७ वा

मराठी कवि

विरुद्ध

प्रो० वासुदेव बळवंत पटवर्धन बी. ए.

लेखक

दु० आ० तिवारी जळगांव

संपादक व प्रकाशक

REFBK-0003837

मि० का० भोरटके जळगांव

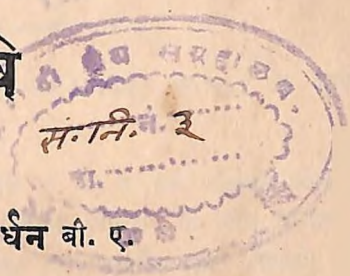
मुद्रक

ना० न० फडणीस

बाबजी स्टीम प्रेस जळगांव

एप्रिल १९२९

किं० ६ आणे.

1895
ग्रंथकर्त्यानिं सर्व हक्क स्वाधीन ठेविळे आहेत.

प्रकाशकाचें निवेदन.

“मराठी कविविरुद्ध प्रो० वा० ब० पटवर्धन, बी. ए.” हा काव्यकिरण मालेचा ७ वा किरण होय.

श्री० तिवारी यांनीं जळगांव येथें ता. २३ व २४ नोव्हेंबर १९२८ रोजीं भरलेल्या साहित्य-परिषदेकरितां वरील निबंध लिहिला. तो आज या मालेच्याद्वारे प्रकाशित होत आहे. काव्यकाव्योदयकार प्रो. पटवर्धन यांनीं आपल्या निबंधांत मराठा कवींवर जो गहजब केला तो पुष्कळ विद्वनांस मान्य नव्हता. तरीहि त्यांस आजवर कोणी विस्तृत रीतीनें समर्पक उत्तर दिलें नाहीं. काव्यकाव्योदयकारांची लेखनपद्धतीच इतकी विचक्षण आहे कीं, तिनें सामान्य वाचकांची खात्रीनें दिशाभूल होईल.

असें हें पुस्तक विद्यार्थ्यांच्या मनावर कोणता संस्कार घडवित असेल याचा विचारच केला पाहिजे. अशा पुस्तकांतील विधानांचा फोलपणा व विचारसरणींतील विकृतता दाखवावयास काव्यकाव्योदयासारख्या पुस्तकी स्वरूपाचा विस्तृत निबंधच असावयास पाहिजे होता. तो श्री. तिवारींनीं लिहिला.

आजवर काव्यकिरण मालेच्या वाचकांनीं श्री० तिवारींचीं काव्ये वाचलीं आज त्यांना या पुस्तकाच्या रूपानें त्यांचें काव्य-विचार वाचावयास मिळतील. रुचि-वैचित्र्याच्या दृष्टीनें आमच्या मालेला या पुस्तकानें वैशिष्ट्य आलें आहे.

या पुस्तकांत प्रो० पटवर्धनासारख्या प्रतिपक्षाचे सुद्धे खोडून मराठी कवींचा यशोदुंदुभि वाजावितांना तिवारींचें जें बुद्धिचातुर्य प्रगट झालें आहे तें प्रशंसनीय आहे असें म्हटल्यावांचून रहावत नाहीं.

श्री० तिवारींच्या सुंदर पुस्तकांनींच आजवर आमची माला गुंफली जात आहे या मानसिक समाधानाबद्दल आम्ही तिवारींचे आभारी आहों.

जळगांव
ता. २४-४-२९. }

मि० का० भोरटके.

तिवारींची पुस्तके.

*१ काव्यकुसुमांजलि (शिद्धक नाही)	६१०
२ काव्यरत्नमाला	२॥
३ मनोहरलीला (खंडकाव्य)	६६
*४ प्रसन्नराधा ,,	६६
*५ महाराणा प्रतापसिंह ,,	६८
६ मान्यांची यमुना ,,	६६
७ अभंगमाला... [दुसरी आवृत्ति छापली जात आहे.]	६६
*८ कविता-वनिता...	६८
X९ शिवप्रताप	६८
X१० कुमुद्वती...	६८
११ मराठ्यांचीं संग्रामगीतें (साचेत्र-आवृत्ति ४ थी)...	१
१२ झाशीची संग्रामदेवता (आवृत्ति दुसरी)...	६८
*१३ राघामाधव (खंडकाव्य)...	६१०
१४ चंडीशतक	६१२

पहिलीं दहा पुस्तकें मुंबई विद्याखालानें मंजूर केलीं आहेत. आणि ह्याच दहा पुस्तकांस महाराष्ट्रप्रयोत्तेजक मंडळ इंदूर ह्या संस्थेनें बक्षिसें दिलीं आहेत.

१।२।५।६।७।९।१० ह्या नंबरचीं बुकें नागपूर विद्याखालानें मंजूर केलीं आहेत.

* ह्या पुस्तकांस दक्षिणाप्राइज कमेटिनें बक्षिसें दिलीं आहेत, व X ह्या पुस्तकांस शिफारसपत्रें दिलीं आहेत.

सर्व पुस्तकें मिळण्याचे पत्ते:-

१ दु० आ० तिवारी, जळगांव पू. खा.

२ परचुरे आणि मंडळी, माधवबाग, मुंबई नं. ४

मराठी कवि

विरुद्ध

96/19/13,
वि. वि. वि.
35C

प्रो. वासुदेव बळवंत पटवर्धन बी. ए.

व्य हणजे काय या विषयीं तज्ज्ञांनीं केलेल्या व्याख्यांत जरी भाषाभेद असला, तरी काव्याच्या परीक्षेचें स्थान हृदय होय, व जें हृदय उचंबळावयास लावितें तें काव्य होय; या विषयीं सर्वांची एकवक्त्यता आहे. आमच्या देशांतील काव्याचा इतिहास वेदकालापासूनच आढळतो. या वेदांपासून आर्यांच्या काव्यविषयाचें सिंहावलोकन करणारास असें आढळून येईल कीं, आमच्या काव्याचा

प्रवाह हा धर्माच्या-ईश्वरीमार्गाच्या-कांठाकांठांनं वहात आला आहे. 'ईश्वरी मार्गाचा विचार या भारत देशांत जितका झाला आहे तितका दुसऱ्या देशांत क्वचितच झाला असेल. ही बाह्यसृष्टि व मनुष्य हणजे पिंड व ब्रह्मांड यांचा संबंध काय? जड शरिराशीं चैतन्याचा संबंध कसा आला? आत्मा व परमात्मा हे एकरूप कसे? जन्म हणजे काय व मृत्यु हणजे काय? मृत्युनंतर मनुष्याची गति कोणती? ही जिज्ञासा कोणत्याही देशांतील विद्वानाच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होणें साहजिक आहे. ज्या दृश्यसृष्टींत आपण नेहमीं वावरतो त्याहून अन्यसृष्टी हणजे परलोक कसा असावा तो जाणून घेण्याची मनुष्यास इच्छा असणें स्वाभाविक आहे.' या प्रबल जिज्ञासेनें केलेल्या विचारास अध्यात्मशास्त्र हणतात; व या शास्त्रांत भारतीयांचा हात अखिल जगांत कोणी धरूं शकणार नाही, हें खरें आहे.

'कवितेचे विषय नानाविध असतां एतद्देशीय सर्व भाषांत तिचा धर्माच्या व परमार्थाच्या विषयांकडे विशेष रोख दृष्टीस पडतो' याचें कारण हेंच होय. ऋषि-कवि, संस्कृतकवि व मराठी संतकवि यांनीं काव्यरूपानें हिंदुधर्मावर इतके उपकार

करून ठेविले आहेत कीं, हूण, शक, स्लॅन्ड इत्यादिकांच्या कितीक वावटळी भरत खंडावर आल्या व गेल्या; तसेंच जैन, बौद्ध, इस्लाम इत्यादि धर्मांची कितीक आंदोलने त्याला सहन करावीं लागलीं तरी आज ४५ हजार वर्षे झालीं हिंदु धर्माची पताका भूतलावर अखंड विराजत आहे.

अशी वस्तुस्थिति असतां, सृष्ट चमत्कारांनीं उत्पन्न झालेल्या भावनांचा जिनें वेष धारण केला आहे, अशा इंग्रजी कवितेच्या रूपास मुद्दून आमच्या काव्य-प्रणालीस नांवें ठेवणाऱ्या आधुनिक आँग्लविद्या-विभूषितांपैकीं कै. वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांनीं आपल्या काव्यकाव्योदय नामक पुस्तकांत आपले उद्भ्रांत विचार ग्रथित केले आहेत. हें पुस्तक विशेषतः त्यांचीं पहिलीं ४६ पानें व त्यांतील विचारसरणी इतकी भ्रामक आहे कीं, त्यानें सामान्य वाचकांस संभ्रम उत्पन्न झाल्या खेरीज राहणार नाहीं. असें हें पुस्तक म्याॅट्रिकच्या परीक्षकरितां योजनांरची काव्यभिरुचि देखील प्रो० पटवर्धनांच्या सारखीच असली पाहिजे.

प्रो० पटवर्धन विशेषेंकरून महाराष्ट्रकर्वींवर फार घसरले आहेत. या कवीं-वरील त्यांचे मुख्य आक्षेप असे आहेत कीं, 'पश्चिम दिशेचा वारा' 'वसंतागम' एक कीं दोन, हजारों हजार भौतिक परिस्थितीनें सुचलेलीं काव्ये स्वभावोद्गार भौतिक सृष्टीशीं तादात्म्य महाराष्ट्रांतील कवींचे कोठें आहे? (पा० १८, १९, २२), कोकिलाच्या कूजितानें वडस्वर्थ वेडा होतो, भारद्वाजाच्या कलरवानें शैलेच्या हृदयांत विदेही आनंदाचे उमाले उठतात, आल्प्स पर्वताच्या शोभेनें बायरनची प्रतिभा नाचूं लागते" परंतु आमच्या कवींना या गुदगुल्या होत नाहींत. जो उठतो तो परमार्थाच्या मार्गाला लागतो, आणि याचें कारण काय तर आमचे प्रो० सा० हण-तात वारंवार येणाऱ्या परचक्रापुळें त्यांचा संसार अस्थिर झाला होता. निर्गतिक झाल्यानें दार्शनिक आंबट म्हणून हे ज्ञानदेव, तुकारामादि कोव्हे निवृत्तीच्या मार्गाला लागले! (पा० ३१, ३२, ३३) हा त्यांचा सारांश! प्रो० पटवर्धनांची दृष्टि इंग्रजी कवितेनें कशी चळली आहे व त्यांच्या विचारांची मध्यवर्ती कल्पना काय आहे त्याचें हें निदर्शक आहे. काव्य-काव्योदयांतील मुद्यांना आरंभापासून खोडीत बसण्यापेक्षां 'मूले कुठारः' या दृष्टीनें ज्या मुख्य मुद्यांवर प्रो० सा० नीं एवढा विस्तार केला ते मुद्देच आर्था विवरणाला घेतलेले वर.

प्राचीन वेदकालापासून जर आर्यांचा काव्यौघ धार्मिक तयानें वाहात गेलेला दिसतो तर इ. स. च्या आरंभापासून १३ व्या शतकापर्यंत 'महाराष्ट्रापुरतें पाहिल्यास सर्वांचा कल निवृत्तिपर आहे.' (पृ० ३०), याला अन्य कारण (राज्यक्रांतीच्या तापाचें) (पृ० ३१) शोधणें हणजे तें बलेंच आंगां लावणें आहे तें काल्पनिक आहे, खरें नव्हे. ज्ञानेश्वरांच्या कालापर्यंत अशी समजूत होती कीं, एखादा प्रौढ ग्रंथ रचणें झाल्यास तो संस्कृताशिवाय मराठींत रचणें कमी प्रतीचें मानात. मुकुंद ज्ञानेश्वरादि कवींनीं हा बांध फोडिला 'दूध हें सुवर्णपातांतून प्यालें काय किंवा तांब्याच्या भांड्यांतून प्यालें काय त्याच्या गोडीत फरक पडणार नाही' वगैरे दृष्टांत संत कवींना घावे लागले यावरून तो संस्कृताचा आग्रहच सूचित होतो. हें लक्षांत आणितां संस्कृतांतील वेदांतविषयक ग्रंथ, पुराणें, काव्यें यांविषयीं एकांगी का हणाना पण केवढा धार्मिक आदर होता तो दिसून येतो. काव्याच्या धार्मिक स्वरूपाची साक्ष देणारा हा आदरार्थी दुव्वा दृष्टिपथांत न आणितां त्याच्या निवृत्तीपर स्वरूपाचें कारण राजकीय घडामोडीत कां शोधलें जावें हें कळत नाही.

मानवी जीविताचें परमोच्च ध्येय हणजे परमार्थसाधन होय. ही शिकवण आह्मांस आजकालची नाही. ती अनादि कालापासून आमच्यापुढें आहे. एवढे राजेश्वर्यसंपन्न रघुकुळातील अजादि भूपती ऐहिक वैभवाचा त्याग करून मुलास गादीवर बसवून परमार्थाकरितां वानप्रस्थाश्रमी झाले, ते काय त्यांच्यावर परचक्रें येऊन त्यांच्या संसाराची क्षणभंगुरता त्यांस भासली हणून होय ? ज्यांच्या राज्यांत पवित्र नदीतीरावर तसेंच शैलारण्यांत व पर्वतराजींत अनेक संसारविमुक्त ऋषींचे आश्रम शोभत होते ते काय गांवाजवळील शेतांतील पिकें हातांत पडतील कीं नाही अशा भयतापानें त्रस्त होऊन संसाराविषयीं विमनस्क असे तेथें बसले होते ? अहो, भागवतासारखा पुराणग्रंथ जो जन्माला आला त्याचे मूळ जीविताविषयीं विमोही बनलेल्या परीक्षित राजास शुकाचार्यांनीं असारसंसाराची निःसारता पटवून देण्यांतच आहे. या मागील उदाहरणांपासून स्वराज्याच्या काळांतील तुकाराम, मोरोपंत व विद्यमान काळांतील आशियाचे महाकवि रवींद्रनाथ टागोर यांचीही काव्यें धार्मिक व ईश्वर—भक्तिमयच आहेत. हें लक्षांत घेतां आमच्या कवींच्या निवृत्तिपर, पारमार्थिक व धार्मिक काव्यधेयाचें स्वरूप मुळचेंच असून प्रो. सा. हणतात तशा कोणत्याही राजकीय घडामोडीत उत्पन्न झालेल्या आपत्तीचें त्यास कारण नाही. धार्मिक व निवृत्तीपर काव्याचें हें परंपरागत रूप पृ० ३६

वर प्रो. पटवर्धनांनी कबूलही केलं आहे. पण पुन्हां ते आपलं वरील पालुपद काहीं सोडीत नाहीत ! त्यांच्या ह्मणण्याचा अर्थ असा की, जो उठला तो चालला पारलौकिक अर्थाच्या मार्गें ! या बेव्हांनी ऐहिक सुखोपभोगाकरितां युरोपांतल्या प्रमाणें निवृत्तीचा निषेध करून धर्माविरुद्ध बंडें कां केलीं नाहीत ? जणों काय त्यांच्यावर साधुसंत होण्याचा कुणी जुद्धमच चालविला होता ! पण जेथें—

यावर्जिवित्सुखं जीवेदणं कृत्वा धृतं पिब
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः !

अशा नास्तिकवादी चार्वाकाची मात्रा चालली नाही, जेथें मंडनमिश्रासारख्या कर्मप्रवर्तकाचा दम पुरला नाही आणि शेवटीं पराजय होतांच प्रतिज्ञेत कबूल केल्याप्रमाणें ज्याला आचार्यांच्या हातूनच संन्यास दीक्षा घ्यावी लागली, तेथें इतरांचा काय पाड ? श्रीमच्छंकराचार्यांच्या या आसेतुहिमाचल दिग्विजयांत प्रचंड जैन पंडितांनाही हात टेकावे लागले. आणि शेवटीं त्याच आचार्यांच्या हातून तो वेदांत धर्माचा ध्वज असा पका रोवला गेला कीं, अजून त्याच्या चुतुत्याचा कंगोरा देखील हालत नाही अशा त्या ध्वजाविरुद्ध—त्या वेदप्रणीत आर्यधर्माविरुद्ध—भक्तिप्रधान संतांनीं बंड कां केलें नाही अशी या त्रिसाव्या शतकांतील प्रोफेसरास शंका येतें हें आश्चर्य नव्हे काय ?

बरें समोतीं दृश्य तरी काय होतें ? सम्राट अशोकासारख्या भूपालाचा ज्या बौद्धधर्मास पूर्ण आश्रय होता त्या धर्माचे निविड शैलारण्यांतील विहार, कीं जेथें चीट पाखरूं फिरकावयाचें नाही, तीं काहीं ऐहिक सुखोपभोगाचीं विलास मंदिरे नव्हतीं. अथू व गिरनारच्या पर्वतशिखरावरील जैन मंदिरे हीं काहीं राजोपभोगाचीं स्थानें नव्हतीं. महानुभाव पंथ, कबीरपंथ हेही सुखसंपत्तीच्या परिभोगांत मग रहावयास का शिकवित होते ? वास्तविक पाहतां गौतमबुद्ध, जीन यांच्या सारख्यांना ज्या वैदिक परमार्थाचें तत्व पडलें, फार काय सांगावें, ग्रीक तत्ववेत्ता प्लेटो, इंग्लिश तत्ववेत्ता बर्कले, इस्लामी धर्मातील सूफी पंथ हे ज्या वैदिक तत्वांना मान्य करितात, तसेंच अकबरासारखा मोगल बादशहा हिंदुधर्मास भाळून जातो, कबीर व दादुदयाल सारखे वैदिक तत्वज्ञानांत मुरलेले मुसलमान साधु हे मुसलमान व हिंदु दोहोंना पूज्य होतात. अशा वैदिक धर्मातर्गत भक्तिमार्गावरून जाणारे संतकवि के० पटवर्धनांना आंधळीं मेंदरे वाटतात हा काहीं इंग्रजी शिक्षणाचा घांगला परिणाम नव्हे.

बाराच्या शतकापर्यंत दक्षिणेत मुसलमानांचा कांहीं प्रवेश झाला नव्हता. तेव्हां महाराष्ट्रातील तेथवरच्या काव्यांतून जर प्रो० सा० हणतात. तसा निवृत्तीचा ध्वनि निघतो तर त्याला म्लेंच्छांच्या परचक्राचें कारण मुळींच लावितां येत नाही; त्याला परंपरेचेच कारण खरें. पुढें चौदा पंधरा व सोळा हीं तीन शतकें मुसलमानांच्या धुमश्र-क्रीचीं दाखवून आमचे संतकवि ' देवा, सोडीव आतां ' (पृ. १७) असे प्रस्त झाले त्यांच्या हृदयास घरें पडलीं, त्यांना संसार नकोसा झाला, जिणें नकोसैं झालें, असैं प्रो. नां ह्मटलें आहे. आणि शेवटीं निष्कर्ष हा काढिला आहे कीं, महाराष्ट्रांत निवृत्तिपर व भक्तिमय कविता यामुलें जन्मास आली ! आह्मांस हा मोठा भ्रांतिकृत् चमत्कार वाटतो.

संस्कृत भाषा जाऊन मराठीच्या जन्मानंतर महानुभवांचे ग्रंथ किंवा मुकुंद ज्ञानेशाचे ग्रंथ होईपर्यंत संस्कृताचेंच प्राबल्य होतें. पण जन्मास आलेल्या सर्व देशी भाषांतील कवितेचें स्वरूप भक्ति व परमार्थपर होणें अपरिहार्य होतें. कारण ती ती देश-भाषा बोलणाऱ्याकरितां त्यांचा आर्यधर्म व त्यावरील श्रद्धा कायम राहण्यास त्या त्या भाषेंत काव्यमय धार्मिक ग्रंथ निर्माण होणेंच अवश्य होतें. हणून मराठी कवितेला दुसरें स्वरूप येणें शक्य नव्हतें. ही गोष्ट हिंदी गुजराथी, बंगाली या भाषांच्या जन्मकाळीं जे भक्त व संत कवि झाले त्यांच्याही ग्रंथांनीं मान्य करावी लागते, नुसत्या हिंदी भाषे-कडेच पाहिलें तर मराठींतील जशी ज्ञानेश्वरी तसा हिन्दींतला पहिला ग्रंथ हणजे सुवाल कवीनें संवत १००० मध्ये लिहिलेला ' भगवद्गीता ' हा होय. पुढें इकडे महाराष्ट्रांत जसा मुकुंद ज्ञानेशांचा परिपाठ भरीव व विपुल कार्याच्या दृष्टीनें इतर कवींनीं चालविला तसाच तो हिन्दींतही चालला.

या कालांत कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीसा होऊन जो उठला तो परमार्थाच्या मार्गास लागला याचें प्रो. साहेबांना नवल वाटतें (पा. ३६) परंतु या काळीं केवळ मराठींतच नव्हे तर हिंदी बंगाली वगैरे सर्व देशी भाषांत भक्तीचा वाङ्मय समुद्र लहरत होता. हिन्दी नवरत्नाचेकर्ते प्रो. शामविहारी मिश्र पम्. ए. हणतात—

“ इधर सं. १५३५ में महाप्रभु श्रीवल्लभाचार्यका जन्म हो चुका था. उन्होंने उत्तर भारतमें अलौकिक भक्तिका स्रोत बहाया, उधर बंगालमें महात्मा चैतन्यने भक्तीकी अखंडधारा बहाई इस प्रकार समस्त उत्तर भारतमें इस समय भक्तीका समुद्र-सा लहराने लगा. ”

या वेळीं उत्तर भारतांत मोंगली अंमल चालू होता. तरी प्रो. मिश्र यांना या भाक्ती-काव्यनिर्मितीचें कारण मुसलमानांचीं परचक्रें अथवा धर्मच्छल हें वाटत नाहीं. ते वरील उताऱ्याला जोडूनच असें कारण सांगतात कीं,—

“ कविताके लिये तल्लीनता एक बडाही आवश्यक गुण है. यह तल्लीनता हमारे कवियोंको भक्तीसे प्राप्त होगयी.* अब संभव था कीं, यह तल्लीनता कविताकी ओर झुक पडती या तपस्याकी ओर झुककर ज्ञान विज्ञान को जागृत करती, अथवा कोरी तपस्याही के ओर लगती. तल्लीनता एक भारी बल है. यह जिस ओर लग जाती उसी ओर कुछ करके दिखला देती. हिन्दीके सौभाग्यवश महाप्रभु वल्लभाचार्यनें यह तल्लीनता कविताकी ओर लगा दी. और स्वयंभ भी कविता की, उनके पुत्र महाप्रभु विठ्ठलस्वामीनें भी ऐसाही किया. फिर क्या था, तल्लीनतानें भक्तीके सहारे पूर्ण विकास पाकर साहित्यका भांडार भर दिया. ”

(हिंदी नवरत्न पा. २७)

संवत १००० नंतर हिंदी भक्तकवींचीं परंपरा पहाः—गोरखनाथ (सं. १४०७,) रामानंद (सं. १४२७) कबीर (सं. १४७५) नानक (सं. १५२६) चरणदास (सं. १५३७), सेन (सं. १५६०), वल्लभाचार्य व चैतन्य (सं. १५३७) या साधुकवींनीं उत्तर भारत, बंगाल, पंजाब, बिहार या भागांत तत्तदेशीय भाषांत उत्तम धार्मिक ग्रंथ, लिहून ती ती देशी भाषा बोलणारांच्या धार्मिक-वृत्तीस स्थैर्य आणिलें, या नंतर सूरदास (सं. १५६०) व तुलसीदास (सं. १६३० ते ८०) या दोघांनीं विशेषतः तुलसीदासांनीं तर आपल्या रामायणानें हिंदी भाषेला परमोच्च पदावर नेऊन पोचविलें. या ग्रंथानें बावीस कोटी हिंदूंत जो लौकिक मिळविला तो कथन करणेंही कठीण आहे. मानव जातीचे वेद, झेंदावेस्ता यांच्या बरोबरीचा मान तुलसीकृत रामायणाला आहे. दहा दहा हजारांची एकेक आवृत्ती अशा हजारों आवृत्त्या

* या उताऱ्यांत तल्लीनतेवांचून उत्कृष्ट भक्तिकाव्य निर्माण होत नाहीं हें हिन्दी प्रोफेसर सिद्ध करित आहे. हणजे खरा भक्तकवि हा तल्लीनतेनें स्वातंत्र्यच असतो. पण इकडील पटवर्धनासारखे मराठी प्रोफेसर तुकारामाला देखील ‘ न जाणो त्यांनं वल्लभाचार्याचें अनुकरण केलें असेल ’ हणून स्पष्टतेनें स्वतंत्र कवि हणावयास शंका धरितात. (पृ. १०)

आजवर या पुस्तकाच्या निघाल्या आहेत. प्रेसवाल्यांना हे तुलसीदास कवि हणजे एक कल्पवृक्षच होऊन बसले आहेत.

ज्यावेळीं हे कविकुलचूडामणी तुलसीदास हातांत लेखणी घेऊन त्या आपल्या पीयूषवर्षिणी लेखणीच्या द्वारे जगाला तृप्त करावयास बसत असतील तेव्हां स्वर्गीय कविवरांचे आत्मे आनंदसागराच्या तरंगांत अवश्य नाचत असतील. केवळ साक्षर व्यक्तीपासून वेदांती प्रबुद्धपर्यंत सर्वांच्या मनांत या ग्रंथानें आदराचें स्थान मिळविलें आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत तुलसीदासकृत रामायण एकावयास अनेक नरनारी एकत्र होतात. देवाल्यांत या ग्रंथाची पूजा होते. लोक त्याच्या लहान लहान प्रति ग्रंथांत मढवून गळ्यांत व दंडांत भक्तिभावानें बांधितात. गीतेप्रमाणें हा ग्रंथ हिंदुधर्माशी इतका एकरूप झाला आहे कीं, तो त्याचें एक अंगच बनून गेला आहे. ज्या पाश्चात्य कवींच्या काव्यविषयक लोकप्रीतीचें प्रो. पटवर्धनांनीं स्तोम माजविलें आहे तिच्याशीं इकडील लोकप्रीति तोलितां यावी म्हणूनच हा तुलसीकृत रामायणाचा यथार्थ महिमा व्यक्त केला.

महाराष्ट्रांत ज्ञानेश्वरी, दासबोध व तुकारामाचे अभंग यांनीं मराठी जनतेवर तुलसीकृत रामायणाच्या स्वरूपाचाच परिणाम केला आहे. प्रो. पटवर्धन हणातात 'स्कॉट, कॅम्ब्रेल, हूड वगैरे कवींची कविता इंग्लंडातील मजुरांना सुद्धां माहित असते. आणि या कवींचा लौकिक तेथें सर्वतोमुखी आहे.' (पा. ६) आर्ह्यां हणतां ते मजूर सुशिक्षित तरी असतील परंतु त्यांच्याच वर्गातील इकडील हजारां कुणबी, शेतकरी, तेली सोनार सुतारापासून महार, चांभारादि अंत्यजापर्यंत अफाट जनसमुहावर या मतस्वा-तंत्र्याच्या काळींही संतांच्या काव्यानें केवढा अधिकार बसविला आहे तो काय तुम्हाला दिसत नाही ? आपला संसार बाजूस ठेवून ते त्यांत किती तल्लीन होत आहेत ? चंद्रभागेच्या तीरावरील हें दृश्य ज्यांनीं पाहिलें आहे त्यांस कांहीं इंग्लिश कवींच्या लोकप्रियतेची किंमत वाटणार नाही. आमचें घर, त्यांतील आह्मी, आमचें वाङ्मय यांतून देखील न्याय, नीति, सदाचार, परोपकार, भूतदया, कर्तव्य, उद्योग-प्रियता ईश्वरी भाव वगैरे मानवी अंतःकरणांतील अनेक भावांना उदित करणारीं या साधुकवींचीं वचनें किती पसरलीं आहेत याची सुशिक्षित हणविणाऱ्या प्रत्येक महाराष्ट्रीय्यास कल्पना असेल. सर्व काव्यप्रकरण राहो; त्यांतील एकेक कविता ध्या;

या वेळीं उत्तर भारतांत मोंगली अंमल चालू होता. तरी प्रो. मिश्र यांना या भक्ति-काव्यनिर्मितीचें कारण मुसलमानांचीं परचक्रें अथवा धर्मच्छल हें वाटत नाहीं. ते वरील उताऱ्याला जोडूनच असें कारण सांगतात कीं,—

“ कविताके लिये तल्लीनता एक बडाही आवश्यक गुण है. यह तल्लीनता हमारे कवियोंको भक्तीसे प्राप्त होगयी.* अब संभव था कीं, यह तल्लीनता कविताकी ओर झुक पडती या तपस्याकी ओर झुककर ज्ञान विज्ञान को जागृत करती, अथवा कोरी तपस्याही के ओर लगती. तल्लीनता एक भारी बल है. यह जिस ओर लग जाती उसी ओर कुछ करके दिखला देती. हिन्दीके सौभाग्यवश महाप्रभु वल्लभाचार्यनें यह तल्लीनता कविताकी ओर लगा दी. और स्वयंभ भी कविता की, उनके पुत्र महाप्रभु विठ्ठलस्वामीनें भी ऐसाही किया. फिर क्या था, तल्लीनतानें भक्तीके सहारे पूर्ण विकास पाकर साहित्यका भांडार भर दिया. ”

(हिंदी नवरत्न पा. २७)

संवत १००० नंतर हिंदी भक्तकवींचीं परंपरा पहाः—गोरखनाथ (सं. १४०७,) रामानंद (सं. १४२७) कबीर (सं. १४७५) नानक (सं. १५२६) चरणदास (सं. १५३७), सेन (सं. १५६०), वल्लभाचार्य व चैतन्य (सं. १५३७) या साधुकवींनीं उत्तर भारत, बंगाल, पंजाब, बिहार या भागांत तत्तदेशीय भाषांत उत्तम धार्मिक ग्रंथ, लिहून ती ती देशी भाषा बोलणारांच्या धार्मिक-वृत्तीस स्थैर्य आणिलें, या नंतर सूरदास (सं. १५६०) व तुलसीदास (सं. १६३० ते ८०) या दोघांनीं विशेषतः तुलसीदासांनीं तर आपल्या रामायणानें हिंदी भाषेला परमोच्च पदावर नेऊन पोचविलें. या ग्रंथानें बावीस कोटी हिंदूंत जो लौकिक मिळविला तो कथन करणेंही कठीण आहे. मानव जातीचे वेद, झेंदावेस्ता यांच्या बरोबरीचा मान तुलसीकृत रामायणाला आहे. दहा दहा हजारांची एकेक आवृत्ती अशा हजारों आवृत्त्या

* या उताऱ्यांत तल्लीनतेवांचून उत्कृष्ट भक्तिकाव्य निर्माण होत नाहीं हें हिन्दी प्रोफेसर सिद्ध करीत आहे. हणजे खरा भक्तकवि हा तल्लीनतेनें स्वातंत्र्यच असतो. पण इकडील पटवर्धनासारखे मराठी प्रोफेसर तुकारामाला देखील ‘ न जाणो त्यानें वल्लभाचार्याचें अनुकरण केलें असेल ’ हणून स्पष्टतेनें स्वतंत्र कवि ह्यावाक्यास शंका धरितात. (पृ. १०)

आजवर या पुस्तकाच्या निवाल्या आहेत. प्रेसवाल्यांना हे तुलसीदास कवि हणजे एक कल्पवृक्षच होऊन बसले आहेत.

ज्यावेळीं हे कविकुलचूडामणी तुलसीदास हातांत लेखणी घेऊन त्या आपल्या पीयूषवर्षिणी लेखणीच्या द्वारे जगाला तृप्त करावयास बसत असतील तेव्हां स्वर्गीय कविवरांचे आत्मे आनंदसागराच्या तरंगांत अवश्य नाचत असतील. केवळ साक्षर व्यक्तीपासून वेदांती प्रबुद्धापर्यंत सर्वांच्या मनांत या ग्रंथांनं आदराचें स्थान मिळविलें आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत तुलसीदासकृत रामायण ऐकावयास अनेक नरनारी एकत्र होतात. देवाळ्यांत या ग्रंथाची पूजा होते. लोक त्याच्या लहान लहान प्रति यंत्रांत मढवून गळ्यांत व दंडांत भक्तिभावानें बांधितात. गीतेप्रमाणें हा ग्रंथ हिदुधर्माशीं इतका एकरूप झाला आहे कीं, तो त्याचें एक अंगच बनून गेला आहे. ज्या पाश्चात्य कवींच्या काव्यविषयक लोकप्रीतीचें प्रो. पटवर्धनांनीं स्तोम माजाविलें आहे तिच्याशीं इकडील लोकप्रीति तोळितां यावी म्हणूनच हा तुलसीकृत रामायणाचा यथार्थ महिमा व्यक्त केला.

महाराष्ट्रांत ज्ञानेश्वरी, दासबोध व तुकारामाचे अभंग यांनीं मराठी जनतेवर तुलसीकृत रामायणाच्या स्वरूपाचाच परिणाम केला आहे. प्रो. पटवर्धन हणतात 'स्कॉट, कॅम्ब्रेल, हूड वगैरे कवींची कविता इंग्लंडांतील मजुरांना सुद्धां माहित असते. आणि या कवींचा लौकिक तेथें सर्वतोमुखी आहे.' (पा. ६) आह्मीं हणतो ते मजूर सुशिक्षित तरी असतील परंतु त्यांच्याच वर्गातील इकडील हजारों कुणबी, शेतकरी, तेळी सोनार सुतारापासून महार, चांभारादि अंलजापर्यंत अफाट जनसमुहावर या मतस्वातंत्र्याच्या काळींही संतांच्या काव्यांनं केवढा अधिकार बसविला आहे तो काय तुम्हाला दिसत नाहीं ? आपला संसार बाजूस ठेवून ते त्यांत किती तल्लीन होत आहेत ? चंद्रभागेच्या तीरावरील हें दृश्य ज्यांनीं पाहिलें आहे त्यांस कांहीं इंग्लिश कवींच्या लोकप्रियतेची किंमत वाटणार नाहीं. आमचें घर, त्यांतील आह्मी, आमचें वाङ्मय यांतून देखील न्याय, नीति, सदाचार, परोपकार, भूतदया, कर्तव्य, उद्योग-प्रियता ईश्वरी भाव वगैरे मानवी अंतःकरणांतील अनेक भावांना उदित करणारीं या साधुकवींचीं वचनें किती पसरलीं आहेत याची सुशिक्षित हणविणाऱ्या प्रत्येक महाराष्ट्रीय्यास कल्पना असेल. सर्व काव्यप्रकरण राहो; त्यांतील एकेक कविता ध्या;

कवितेचा चरण व्या; विचलित झालेल्या, उन्मन बनलेल्या दुःखी, कष्टी, आततायी जीवांना भानावर आणून शांति देण्याचें त्यांत सामर्थ्य भरलेलें आहे, स्वर्गातील मंदारपुष्पेंच वाटणाऱ्या, ब्रह्मांडाचा चालकच पाठीशीं उभा राहून मस्तकावर हात ठेवून धीर देत आहे कीं काय असा गोड भास उत्पन्न करणाऱ्या या कविता ह्मणजे केवळ अमृताचे चषकच भरून ठेविले आहेत कीं काय असें वाटतें.

इंग्लिश भाषेला अलीकडील ३०० वर्षांत सौंदर्य आलें व तींतील काव्याचीही लाट सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस उसळली. परंतु त्यापूर्वीं कितीक शतकां-आधीं ज्या आर्यांची ज्ञान, विज्ञान, शास्त्र, कला यांच्या अंतीम सीमेपर्यंत परिणति झाली त्यांचे आह्मीं वंशज, ज्ञानदेव, तुकाराम, तुलसीदास यांच्या प्रतिमा घोघर पूजतो व त्यांच्या नांवाचा जयघोष करितों तो काय आमचा वेड्यांचा समुदाय आहे ? आह्मांस काव्याची पारख करणारें हृदय नाही काय ? दुनियेंत काव्य कुठें आहे ? प्रो. साहेबांच्या मतें तें सातासमुद्रांपलीकडील वर्डस्वर्थ, बायरन, शेले, कॅट्स यांच्या पहाड, वारा वृक्ष, समुद्र, गुलाम, कुत्रा, मांजर यांत आहे ! पाश्चिमात्य कवींची निजलेली प्रतिमा सोळाव्या शतकाच्या शेवटीं जी जागी झाली तीं तिनें काय काय प्रकार केले ? तीं हंसली, खिदळली, नाचली, बागडली, रडली, ओरडली (पृ० २३) सर्व कांहीं विक्षिप्त प्रकार तिनें केले. नंतर सृष्टिसतीनें तिच्या हातांत किल्ल्यांचें जुडगे दिलें. आणि आनंद, शोक, गुप्तप्रीती, खून, मारामाऱ्या, चित्तभ्रम, आत्महत्या, पक्षपात यांच्या खोल्या त्या प्रतिमेस उघडवयास लाविल्या* (पृ० २४) आणि हिनें तेथें जे खेळ मांडिले तीं खरीं काव्यें ! हीं काव्यें लिहिणाऱ्या कवींचा ज्ञानदेव, तुकारामासारखा तिकडे ' बायरन शेले ! ' असा गजर चालला आहे तो ऐका व तुझीही झोपेंतून जागे होऊन घुबड, म्हातारी, दगड, धोंड्याकरच्या कविता लिहावयास लागे हा काव्य-काव्योदयकारांचा उपदेश आहे !

* संस्कृतांत काव्य, नाटक, चंपू व भाण हे जे ४ प्रकार आहेत त्यांतील भाणांत गुप्तप्रीती, तिजमुळें ओढवलेले प्रसंग, हेच प्रकार आहेत. पण या ग्रंथांना वाङ्मयांत महत्व नाही. कोणीही सद्रसिक त्यांचें कौतुक करीत नाही. पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील रसिकतेतील हा भेद लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

चित्ताला परम शांती देणाऱ्या धर्माचीं बीजे ज्यांच्या अंतःकरणांत रुजलीं नाहींत, धर्माचीं बंधनें तोडून जे स्वच्छाचारी व नास्तिक बनले, त्यांच्या हृदयप्रसन्नतेला व शांतीला निसर्गावांचून दुसरे कोणतें स्थान असणार? अशा अगतिक रीतीनें निसर्गाकडे वळलेल्या इंग्रजी कवींचे जे रसज्ञ असतील त्यांना निसर्गोद्गम हाच काव्य-वाङ्मयाचा विशेष वाटणें साहजिक आहे. [पान १७] त्यांचें वैशिष्ट्य एवढेंच. या वैशिष्ट्यांत भरलेलें तेज व सौंदर्य पाश्चात्य कवींना नाचावयास वागडावयास लावितें हें ठीक आहे. त्यांच्या काव्याच्या परमावधीचें मंदिर येथेंच बांधिलें गेलें आहे, व ते कवि येथेंच रहाणार. या मंदिरांत बसून ते फार तर शून्याकाशांत तत्वज्ञानाचे फुगारे उडवितील. परंतु याच्या पलिकडे त्यांनीं जावें कोठें? आम्ही या निसर्गाला निर्माण करण्याऱ्या ईश्वराला जाणतो, त्याच्या जवळ पांचविणाऱ्या वाटेला धर्म म्हणतो, आणि या मार्गावरून जे सरळ पुढें गेले, --ज्यांचीं भव्य मंदिरें उभारलीं गेलीं-- त्या रामकृष्णादिकांचीं चरितें गातो. थोडक्यांत म्हणजे आमची दृष्टी निसर्गाच्या पुढें आहे. मग निसर्गाच्या काव्यवाचनांतच तल्लीन होणाऱ्या तिकडील रसज्ञांच्या अभिप्रायानें इकडील काव्यें पाहण्यांत काय अर्थ आहे? हें निसर्ग किंवा भौतिक वर्णन ऐकविण्यांत काव्यकाव्योदयकारांचीं १८१९ २०१२१२२ अशीं पांच पृष्ठे खर्ची पडलीं आहेत !

ज्या निसर्गाला पाश्चात्य कवि आपला काव्यविषय बनवितात त्या निसर्गाच्या उपमा दृष्टांतादिकांनीं आमचे कवि त्याहून श्रेष्ठ अशा काव्य-विषयाला सजवितात. ज्या वृक्षलतांच्या साहचर्यांत, समुद्राच्या लहरीसमागमांत व अनंत नीलोदरांतील तारापुंजांत त्यांस दिव्य प्रीतीचे विलास दिसतात, त्यांच्या आधारांनीं आमचे कवीश्वर शाश्वत अर्थात् चिरंजीव तत्वाचे पाट आमच्या अंतःकरणांत आणून सोडितात. ज्या हिमाच्छादित शिखरांना पाहून ते आनंदानें नाचूं लागतात, त्याची केवळ चंद्रकेश्वराच्या अट्टहासाला उपमा योजून ते अलकावतीसारख्या स्वर्गाय देवनगरीच्या वर्णनाला पुढें सरतात. ज्या निर्झरसरितांच्या निर्मल प्रवाहांनीं ते आनंदित होतात व तेथेंच गाऊं लागतात. त्यांच्या रम्य स्रोताशीं ते विश्वचालकाच्या हृदयांतील वत्सलतेशीं तुलना करितात. सारांश जें जें म्हणून सृष्ट आहे तें तें आमच्या कवींच्या निरीक्षणांतून राहिलेलें नाहीं. या सृष्टीच्या पायरीवर उभें राहून त्यांनीं पुढील काव्याचें ध्येय ठरविलें. ज्ञानेश्वरींत एकेका जागीं किती तरी

सृष्टीतील दृष्टांत दिले आहेत. ज्ञानेश्वरीतील साधूंचीं लक्षणें पहा.—

वर्षाविण सागर, जैसा जळें निर्भर
 तैसाचि निरुपचार, संतोषी जो
 व्यापक जाणि उदास, जैसैं कीं आकाश
 तैसैं जयाचें मानस, सर्वत्र गा
 संसार व्यथें फिटला, जो नैराश्यें निवटिला
 व्याधा हातोनी सुटला, विहंग जैसा
 जो खांडावया घाव घाली, कीं लावणी जेणें केली
 दोषां एकाचि सावली, दे वृक्ष जैसा

यांत सागर, आकाश, समुद्र, पक्षी, यांच्या उदाहरणांनीं साधुसारख्या श्रेष्ठ विभूतीचें हें किती मनोरम चित्र रेखिलें आहे ! तुकाराम महाराज वृक्षांच्या जीवनाचें उदाहरण देऊन निसर्ग निर्मित्या ईश्वराचें अस्तित्व थोडक्यांत कसें सिद्ध करितात तें खालील अभंगांत दिसून येईल.

कां रे नाठवीशी कृपाळु देवासी ।
 पोसितो जगासीं एकलाचीं ॥
 फुटे तरुवर उष्णकाळमासीं ।
 जीवन तयासीं कोण घाली ॥
 कोणी केली बाळा दुग्धाची उत्पत्ती ।
 वाटवी श्रीपती सवें दोन्हीं ॥
 तुका म्हणे त्याचें नांव विश्वंभर ।
 करा निरंतर ध्यान त्याचें ॥

— 'तुकाराम'

असे भाग पुष्कळ काढून दाखवितां येतील. मुद्दा हा कीं, संतकवींचा निसर्ग हा विषय नसून निसर्गनिर्माता ईश्वर हा त्यांचा काव्यविषय होय; व निसर्ग हें त्या विषय वर्णनाचें एक साधन मात्र होय.

संतकवि एकाच फुलाला हातांत घेऊन त्याचा वास, पाकळ्या, पानें, देठ व रंग यांची विचक्षणा करीत बसले नाहींत. किंवा मोत्याचा दाणा हातांत घेऊन त्याच्या

पाण्याचा स्वाद चाखात बसले नाहीत, तर एवढेच म्हणून गेलें कीं:—

परिमळ म्हूण चोळूं नये फूल ।

खाऊं नये मूल आवडतें ॥

मोतियाचें पाणी चाखूं नये स्वाद ।

यंत्र फोडून नाद पाहूं नये ॥

कर्मफल म्हणुनि इच्छूं नये नाद ।

तुका म्हणें वर्म दाऊं लोका ॥

प्रत्यक्ष वनश्रीचें व नदीचेंच वर्णन पाहिजे असल्यास हें व्या:—

देखे, प्रचंड महागिरी, विशाल पर्वताचिया दरी

जळें तुंबलीं सरितासरीं, समुद्रतुल्य अगाध

नाना वृक्षांचीं अचाट, डांगें लागलीं घनदाट

माजी निर्झरोदकांचे पाट, सैरा वैरा धावती

माथा उचलुनि दिनकर, छायें रक्षिला अंधकार

माजी श्वापदगणांचे भार, सुखावले सुखवस्ती

नदी मालिनी पवित्र जीवनी, वाहे जैशी देवताटिनी

तरंगलिगें सुफेन सुमनीं, सुपूजितें शोभतीं.

‘ मुक्तेश्वर ’

परंतु फूल किंवा फुलपांखरूं आगपेठी किंवा आगगाडी, पंखा, किंवा छत्री यांच्यासारख्या क्षुद्र वस्तूंत देखील मोठा अर्थ भरलेला आहे ह्मणून पाश्चिमात्य पद्धतीची कविता तेथें तात्विक, सिद्धांतमय, गूढ अशी भाषा बोद्धू लागते व शेवटीं ज्या मराठी संत कवींना बोल लावण्यास प्रो. पटवर्धन तयार झाले त्या संतांच्याच पारमार्थिक, धार्मिक व तात्विक कवितेचें स्वरूप ती धारण करिते ! याचीं उदाहरणें इंग्रजी व मराठी वाचकांना ठाऊकच असतील. काव्यरत्नावलीचा एखादा अंक जरी उघडून पाहिला तरी त्यांत त्या अनुकरणाचे जे कवि इकडे झाले त्यांची कविता आपणांस अशीच दिसेल. तपकिरीच्या चिमूटभर गोष्ट सांगायची पण तिजकरितां दोन पेज खर्ची पडतील एवढ्या विस्ताराच्या ६० ओळी लिहिलेल्या आढळतील !

वांधावरि झुडुप एक
पुष्प तयावरि सुरेख
पाहुनि, मी निजहृदयीं मुदित जाहलों,
त्या जवळिं चाललों

जाउनियां त्या सुमनीं
काय असें, हें स्वमनीं
मनन करित उन्मन मीं तेथ ठाकलों,
या पंक्ति बोललों

पुष्पीं या सुंदरता
फार असे, ती चित्ता
वैधुनि, संसारताप सारिते दुरी,
उल्लसित त्या करी

वाचकांना हा ६० ओळींचा प्रवास कसा काय मानवेल अशी लिहितां लिहितां साहजिक शंका येते ! शेवटीं या कवितेंत कवि फुलांतले गुण सांगतात कीं, सुंदरता, प्रीति, कोमलता असे गुण यांत आहेत, ते मनुष्याच्या ठिकाणीं असावें. ' जाईचीं फुलें ' या क्रमिक चौथ्या पुस्तकांतील कवितांतही हेंच सांगितलें आहे. थोडक्यांत त्रिपुल अर्थ. महदानंद, श्रेष्ठवातावरण या काव्यफलापेक्षेपैकीं एकीचाही उत्कट लाभ येथें घडत नाही. मुक्तेश्वराच्या निसर्गाचा नमुना आपण मागे पाहिलाच आहे, इकडचाहि पाहूं.

नदीच्या तीरानें सहल करितां मी जिवलगे !
पहाली ती शोभा कुसुमित वनाची, जवळ गे !
तधीं तेथें गेलों उचलुन पदें मी झर झरा
जसा बाळ्या शालेमधुन अपुला ये निजघरा

या कवितेंतील प्रसाद, अर्थ, उपमेचे गांभिर्य, नदीतीराचें वर्णन हें रसिकांनीं ओळखून घ्यावें, भाषेचा नमुना पहावा. आमच्या बंधुजनाविषयीं आह्मांस मात्र अधिक लिहितां येत नाही. हेही असो, पण पाश्चात्यकवींच्या अनुकरणानें निर्माण होणाऱ्या

कवितांतील शून्य-संशोधन, तत्वान्वेषण आणि गुह्याद्गुह्यतरं हे प्रकार पाहिले हणजे तींच तवें, तेच सिद्धांत व तींच प्रमेयें एखाद्या खेडवळासही समजतील अशा प्रासादिक वाणीनें जे संतकवि सांगून गेले त्यांना नांवे ठेवावयास यांना दिक्कत कशी वाटत नाही ? असें साहाजिक वाटतें. पुन्हां या पाश्चत्यांच्या अनुकरणशील कवींची कविता तुम्ही वाचीत जा, अर्थ कळेल तर शपथ !

हर्ष खेद ते मावळले

हास्य निवालें

अश्रु पळाले

कंटकशय्यें बोथटलीं-मखमालीची लव उठली !

हणजे काय ? कांहीं अर्थाचें अनुसंधान लागेल हणून पुढें जाऊं.

कांहीं न दिसे दृष्टीला

प्रकाश गेला

तिमिर हरपला

काय हणारें या स्थितिला-झपूझा गडे झपूझा ॥

हर्ष शोक हे ज्या सगळे

त्या काय कळे, त्या काय वळे

हसतिल जरि ते आह्वाला

भय न धरूं हें वदण्याला-झपूझा गडे झपूझा ॥

या मराठी कवितेचा अर्थ समजून सांगण्यास एखादा मल्लीनाथच अवतरला पाहिजे !

मूक सृष्टीची अश्रुतवाणी, अचेनांतील चैतन्याचे शब्द बोलणारीं काव्यें दुसरी-कडे आहेत असें प्रो. सा. हणतात [पा ३९] त्याचेंच ना हें अनुकरण ? अद्वैताचा किंवा तन्मयतेचा भास उत्पन्न करणाऱ्या या कवितेखालीं तुकारामाचा याच स्थितींतील एक अभंग देऊं.

स्थिरावली वृत्ती पांगुळला प्राण ।

अंतरींची खूण पाउनीया ॥

पुंजावले नेत्र झाले अर्धोन्मीलित ।

कंठ सद्गदित रोमांच आले ॥
 चित्त चाकाटलें स्वरूपामाझारीं ।
 न निघे बाहेरी सुखावळीं ॥
 मुनीळ प्रकाश उदेजला दिन ।
 अमृताचें पान जीवनकळा ॥
 शशी सूर्या झाली जीवें ओवाळणी ।
 आनंदा दाटणी आनंदाची ॥
 तुका हणणे सुखें प्रेमे-सी डुलत ।
 विरालीं निश्चित निश्चितीनें ॥

या अभंगांत तुकारामांनीं अनुभवलेली तन्मयता किती स्पष्ट रेखिली आहे? यावरून निदान एवढें तरी कळून येईल कीं, पाश्चात्य कवि व त्यांचे अनुकरणशील कवी यांच्या कवितेच्या नद्या, ओढे, नाले शेवटीं संतांच्याच तत्व-रत्नाकराला येऊन मिळतात. प्रो. पटवर्धनांनीं काव्यकाव्योदयाच्या १७ ते २७ पृष्ठापर्यंत निसर्गासंबंधानें जें जें पाहिजे हणून दर्शविलें तें तें या रत्नाकाराच्या तीरावर सर्व कांहीं आहे, ज्ञायारूपानें त्यांत प्रतिबिंबितही झालें आहे पण त्यांना हा अथांग भरलेला रत्नाकर नको आहे. हा रत्नाकर नद्या, नाले, ओढे यांच्या रूपानें झाडाझुडपांतून विलसावा अशी त्यांची पोरबुद्धीची हौस आहे !

मराठी कवी हे संस्कृतांचें अनुकरण करणारे परभृत असा प्रो. पटवर्धनांनीं त्यांस पुष्कळ ठिकाणीं दोष दिला आहे त्याचें विवेचन पुढें येणारच आहे. पण येथें त्यांचें तेंच हणणें जर गृहित धरलें तर मराठी कवींना अनुकरण करण्याला संस्कृतांतील निसर्ग वर्णनें काय कमी होती? मेघदूत, ऋतुसंहार, शाकुंतल आणि रघु व कुमार यांतील वसंतोद्गम ती बहारीचीं वर्णनें त्यांच्या पुढें होतीच. परंतु भूतलावरील निसर्ग सुंदरी तर काय पण रंभेसारखी स्वर्गसुंदरीही चंद्रचूड भगवंतांपुढें निःसारणें रंभाशुक संवाद त्या मराठी कवींना भगवद्भक्तीच शिकवीत होते. रंभा, शुकाचार्यांचें मन बळवीत असतां हणते—

मार्गे मार्गे नूतनं चूतच्छंड
 खंडे खंडे कोकिलानां विरावः

रावे रावे मानिनीमानभंगो
भंगे भंगे मन्मथः पंचवाणः

या प्रमोहावर तरुण पण विरक्त शुकाचार्य उत्तर देतात—

मार्गे मार्गे नूतनं ब्रह्मवृंदं
वृंदे वृंदे तत्त्वचिंतानुवादः
वादे वादे जायते तत्त्वबोधो
बोधे बोधे भासते चंद्रचूडः

मौज काय आहे कीं, आमचें तत्त्वज्ञान व धर्म हे जसे एकरूप आहेत तसा ख्रिस्तीधर्म व तत्त्वज्ञान हे एकरूप नाहीत. या कारणानें आमचे तत्त्वज्ञानी 'नेति नेति' पर्यंत विचार करीत गेले तरी तेथें त्यांना धर्माचींचमुळें आढळतात. ह्मणून त्यांचा धर्माशीं विरोध न येतां ते पक्के वैदिक बनतात. पण ख्रिस्ती धर्म व तत्त्वज्ञान यांचा विरोध कसा तो पहा—एक लहानसें उदाहरण घेऊं. ख्रिस्तीधर्म हा भूतलावरील मनुष्याची उत्पत्ती आदम व ईव्ह यांपासून झाली असें सांगतो तर डार्विन हा उत्क्रांति-तत्त्ववादी ह्मणतो कीं, माणूस हे माकडाचें रूपांतर आहे ! धर्माशीं विरुद्ध असलेल्या या उत्क्रांतिवाद्याला तिकडील शाळांच्या अभ्यासक्रमांतून देखील अलीकडे काढून टाकण्यांत आलें आहे ! दुसरें ख्रिस्तीधर्म हा फक्त विश्वास ठेवण्यास लावणारा धर्म आहे परंतु कवि झाले, तत्ववेत्ते झाले हे स्वतंत्र विचाराचे असल्यामुळें ते अंधमार्गाला कसे अनुसरणार ? त्यांच्या स्वतंत्र विचारास जें पटेल त्याच मार्गानें ते जाणार, हें उघड आहे.

इ. स. १८२४ त इंग्लंडांत वेस्टमिनिस्टर नांवाचें त्रैमासिक निघाले. त्याचे प्रवर्तक मिल, चाथम, ग्राट वगैरे लोक होते. धर्म व लोकव्यवहार हाच या मासिकाचा उद्देश होता. त्यांचा एकंदर रोखच जुन्या मताविरुद्ध यांच्या मते मानवी बुद्धीस जें यथार्थ दिसेल ह्मणजे जें प्रमाणसिद्ध असेल तेवढें मात्र खरें मानावयाचें व तेवढ्यासच धरून चालावयाचें. पवित्र शास्त्रानें कोणत्या गोष्टी विहित सांगितल्या आहेत, कोणत्या निषिद्ध सांगितल्या आहेत त्याचा व ख्रिस्ताचे प्रतिनिधी जे रोमचे पोप महाराज त्यांच्या आज्ञापत्राचा कांहीं विचार न करितां त्यास एकीकडे ठेवून मनुष्यमात्राच्या ठायीं जी सदसद्बिबेचक शक्ती आहे तिलाच त्यांनीं महत्व दिलें; व त्यांचे अनुयायीही आजवर त्याच मार्गानें जात आहेत. मनुष्यमात्रास सुखावह तें कर्म चांगलें व दुःखावह किंवा

अनर्थकारक तें वाईट. एवढीच ते नीति व धर्म समजतात. अशा स्वच्छंदी लोकांतून निर्माण झालेले हे पाश्चात्य कवी ! ज्यांच्या चारित्र्याकडे पाहण्याची सोय नाही, अशा बायरन वगैरे कवींना हे प्रो० सा० आमच्या संतकवींपुढें उभे करितात ! संतकवींच्या पायांना स्पर्श करण्याची तरी यांची लायकी आहे काय ?

यांची हीन चरित्रें बहुतेक इंग्रजी वाचकांस विदितच आहेत. शेले हा तर परंपरागत ख्रिस्ती धर्माविषयीं उघड नास्तिक होता. आपलीं हीं मुलें आपल्या आज्ञेविरुद्ध भूतलावर थिंगाणा घालीत असलेलीं पाहूनच कीं काय नकळे त्या आकाशांतील बापानें विशीं पंचविशींच्या आंतच यांना उचलून वर नेलें आणि त्यांच्या मुत्युसमयींचीं चित्रें निश्वास व तळमळ यांच्या रूपानें मात्र खालीं राहिलीं ! त्यांहून इतर पा० कवी घेतले तर झ्युडन, पोप, चासर यांच्या कृतींत तरी कुठें ख्रिस्तीपणा दिसतो का ? उलट तद्विरुद्ध केलेले अक्षम्य अपराध आढळतील ! स्पेन्सर, शेक्सपियर यांच्याही कवितेशीं शुभवर्तमानाचा काडीचा संबंध नाही. फक्त मिल्टन आणि कौपर हे दोघे धार्मिक वृत्तीचे सोडिले तर वाकीचे बेतावाताचेच ख्रिस्ती असून काहीं तर उघड नास्तिक होते. * दारूकामांत उडविले जाणारे फुलझाडांचे नमः संचारी नीलमणी पाहत असतां घटकाभर करमणूक होते परंतु ते शाश्वत तारांगणाची बरोबरी करूं शकत नाहीत. तद्वत् नास्तिकवाद्यांची, धर्म सुटलेल्यांची कविता ही शाश्वत शांति देत नाही. हणून ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव, मुक्तेश्वर, रामदासासारख्या पुण्यश्लोक कवींशीं असल्या कवींची तुलना तरी कशी करावीशी वाटते न कळे, असो. मुद्दा हा कीं, ख्रिस्तीधर्म व तत्वज्ञान हे एकरूप नसल्यानें तिकडे धर्माविरुद्ध 'मनःपूतं समाचरेत्' हा प्रकार झाला तसा प्रकार इकडील संतांनीं कां केला नाही. हा पृष्ठ ३६ वर प्रो. पटवर्धनांनीं जो पर्यायानें प्रश्न उद्भूत केला आहे, तो त्यांनीं करावयास नको होता.

“ ऐहिक कर्तव्य करणें हींही परमेश्वराची सेवाच आहे असें तिकडील संतांच्या थड हृदयास वाटतें आणि आमच्या इकडे मूलतः त्याच धर्मतत्वाचा उपदेश धन-दारा-मुताच्या त्यागावांचून सफल होत नाहीं याचें कारण काय ? [पृ. ३६] ”

* इंग्रजी कवीवरील ही टीका ऑग्ल विधाविभूषित विद्वानांनींच केलेली असल्यामुलें आम्हांवर त्यांच्या चहात्यांचा रोष होण्याचें काहीं कारण नाहीं.

संतकवींचे ग्रंथ नीट वाचावे; ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ वानप्रस्थ, व संन्यास हे आर्ष-धर्माचे ४ आश्रम नीट ध्यानांत घरावे ह्मणजे वरील सारखे प्रश्न उद्भूत होत नाहीत. शाळेंतील पुखादें पोर सांगेल कीं, हा अर्थाचा अनर्थ आहे. भक्तकवी ह्मणतात—

‘ भला रे भला ’ बोलती तें करावें
बहूता जनांचे मुखें येश ध्यावें
परी शेवटीं सर्व सोडोनि द्यावें
मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें

या एका कवितेंत प्रोफेसर साहेबास द्यावयाचें उत्तर भरलें आहे. हिऱ्यांत लोकांकडून ‘ वाहवा ! शाबास ! ’ असें वदवून घेण्यासारखीं प्रपंचांतील सर्व कामे करावयास सांगितलीं आहेत. नंतर सर्वावरचा लोभ कमी करण्याचा बोध आहे. आधीं प्रपंच नंतर परमार्थ अशीच संतकवींची शिकवण आहे. येथें इतके आधार आठवतात कीं, ते देतां देतां जागा भरून जाईल. मोघम, सामान्य असें काहीं तरी लिहीत सुट्यावें व तें संतांच्या अंगाशीं भिडवून द्यावें असे मर्द नामर्दाचे प्रकार (पृ. ३२) काव्यकाव्योदर्यांत जागजागीं आढळतात.

जनार्दनस्वामी हे दौलताबादचे किल्लेदार होते. ऐश्वर्यसंपन्न असूनही त्यांची साधुवृत्ति होती. त्यांचे शिष्य एकनाथ हे एकदां गुरूचा किल्लेदारी पोषाख घाडून किल्ल्यावरील हल्ला परतविण्यास गेले व विजयी होऊन आले. या गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. गुरूच्या जमाखर्चांत एका पैशाची चूक शोधण्यांत रात्री १२ वाजेपर्यंत एकनाथ गर्क झाले व चूक सांपडतांच त्यांनीं आनंदाची टाळी वाजविली. या प्रवृत्तीपर संसाराच्या गोष्टी काय त्यांच्या चरित्रांत नाहीत ? यावरून हेंच सिद्ध होतें कीं संतांनीं स्वतः संसार करून परमार्थ साधिला व तोच बोध जगाला केला. पण हें जो वाचील त्याला. इतरांला काय ?

पितृश्राद्धाच्या दिवशीं तयार झालेला स्वयंपाक भुकेलेल्या अंलंजांस वाढणें व या भूतदयेकरितां स्वज्ञाति बांधवांचा छल सोसणें. काशीच्या गंगेची कावड रामेश्वरास नेतांना तृषाकुल गर्धभाच्या सुखांत घाडून त्याचा जीव वांचविणें, द्वादशीच्या स्वयंपाकांतील रोट्या कुत्रा घेऊन पळाला असतां त्याच्यासोबें तुपाची वाटी घेऊन धांवणें, आणि “ अरे बाबा, तें जड अन्न लवकर पचणार नाही, त्याबरोबर हें तूप घे ” असें

हणणें, या संतांच्या भूतदयेच्या, गोष्टी कै. पटवर्धनास विदित नसाव्या, कां ? कां त्यांचा यांवर विश्वासच बसला नाही ? नाही तर शिलांगचा कैदी, गुलामाविषयींची भूत-दया आणि दास्य व पारतंच्य या विषयीं संताप या पाश्चात्यांच्या काव्य भावनांचेच त्यांना गोडवे गावेंसें कसें वाटलें ? *

‘ इंग्रजी शिक्षणाबरोबर इकडे जर कोणता अनिष्ट परिणाम घडून आला असेल तर हा होय कीं, त्यामुळें धर्मावरची श्रद्धा उडाली व त्याबरोबर कवितेवरीलही उडाली ! ’ त्यांत कै. प्रो. पटवर्धन हे तर सुधारकच होते. आर्यधर्माविषयीं विकृत झालेल्या माणसावांचून आमच्या देवधर्माची व संतांची इतकी टवाळी दुसरा कोणीही करूं शकला नसता. “ देव कोण आहे, कोटून आला, त्याचें सर्वेशत्व आणि सकलगुणेश्वर्यमंडित्व कशानें ठरवावयाचें ? वगैरे प्रश्नांचा उहापोह (पृ० ४३) ” ज्यांच्या धर्मांत पहावयास सांपडत नसेल ते, किंवा त्यांशीं जिव्हाव्याचा संबंध राखणारे करोत. इकडे तर त्यांचा ‘ नेति नेति ’ पर्यंत विचार करणारे ग्रंथ उपलब्ध आहेत. देवाविषयीं शंकित नसणाऱ्या संतकवीविषयीं प्रो. सा. वर्णन करितात— “ जें जें ऐकावें तें खरें मानावें आणि अंतःकरण प्रवृत्ति जशा होतील तसेंच चालावें ” सर्व भयें, संकटें, त्रास यांपासून एक आसरा हणजे आई [परमेश्वर] तिला हाका मारून मिठी मारावी आणि निर्भय व्हावें ही लहान मुलांची वृत्तीच आमच्या भक्त-कवींच्या काव्यांत सांपडते. आत्मानात्म-वाद नको, विधिनिषेधाचा तंटा नको,

* युरोपीय कवींनीं पारतंच्याविरुद्ध क्रांति घडवून आणिली. त्यांनीं आपल्या कविताशक्तीनें समाज खळवळवून सोडिला या त्यांच्या कर्तृत्व शक्तीविषयीं कोणीही त्याचे कौतुकच करील. परंतु कालमानाप्रमाणें समाज व देश यांच्या परिस्थितीनें त्यांस तसें करावें लागलें तसें इकडेही झालेंच पाहिजे हा आग्रह कोठला ?

केवळ परिमळानें सर्व जगाला संतुष्ट करणारा कस्तुरी प्रदेश जो नेपाळ त्यांत केशर पिकलें नाही हणून पुखाचा काश्मीरभक्तानें त्यास नावें ठेवणें कितीसं सयुक्तिक होईल ?

१ हें वर्णन प्रो. पटवर्धन आपल्या सुधारक मनाचें करीत होते कीं संतांचें करीत होते ?

२ या शब्दावर ‘ आत्मा आहे कीं नाही हा वाद ’ अशी अर्थदर्शक टीप आहे ही टीप लेखकाच्या हृदयांतलें कोणता धर्मभाव दाखविते ? खिस्ती वगैरे लोक फक्त मनुष्यमात्रास आत्मा आहे; गाय, पक्षू यांस नाही; असें मानतात. प्रो. पटवर्धनांना मनुष्यमात्रांत देखील आत्मा आहे कीं नाही याचीच शंका वाटते !

कर्माकर्माचा घोटाळा नको. यांच्या कचाट्यांत सांपडलों कीं, कोठेंच थारा नाहीसा होईल ? पाडसाप्रमाणें एक विठाई माऊलीचा पदर सोडूं नये हाच भाव सगळ्या संत-कवींचा आहे. (पृ० ४३) ”

प्रो. पटवर्धनांचा देव कोणता होता न कळे. पण आमच्या भक्तकवींचा देव आईप्रमाणें वत्सल असून रडत रडत जवळ येऊन पदराला धरणाऱ्या मुलाला पदराला खाली झांकणारी ती माऊलीच आहे. तो देव साकार आहे. मनुष्य देहधारी आहे. ‘ विटेवरि उभा, कटिवरि हात ’ असा तो पंढरीला विराजत आहे. डोळ्यांत अश्रू आणून गद्गद कंठानें हाक मारणाऱ्या भक्तांकरितां तो कितीकदां धांवला आहे. नामदेवाच्या आग्रहानें त्याला खाली बसून दूध प्यावें लागलें, जनाबाई बरोबर दळण दळावें लागलें, संत सखूसार्ठी त्याला तिचा संसार करावा लागला. त्यानें गोऱ्या कुंभाराकरितां मातीच्या गोण्या वाहिल्या. मंगळवेढ्याच्या दामाजीकरितां धेड बनून त्यानें बेदरच्या बादशहाकडे त्याची रसद पोंचविली, त्यानें इंद्रायणी नदींतून तुकारामाच्या वह्या कोरड्या काढिल्या. या त्याच्या लीला सर्वास विदित आहेत. ‘ तू कोण, कोटून आलास, कसा आलास ? ’ असे प्रश्न विचारण्याइतका तो इकडील भक्तांना अपरिचित नाही. त्याच्या स्वरूपाचें निश्चित ज्ञान भक्तकवींना झालें होतें ह्यापूनच त्यांचें वाङ्मय जगांत अतुल होऊन बसलें आहे.

स्वामी विवेकानंद, रामतीर्थासारख्या आधुनिक विद्वानांनीं ज्या धर्माची व संस्कृतीची श्रेष्ठता यूरोप आणि अमेरिका खंडांतील विद्वज्जनांस मान्य करावयास लाविली, कांहीं अमेरिकन स्त्रीपुरुष तर त्यांच्या बरोबर इकडे येऊन त्यांचे शिष्य होऊन राहिले; रवींद्रनाथ टागोर व महात्मा गांधी यांनीं भौतिक शास्त्राच्या मार्गे

* ‘ सुखं च मे शयनं च मे ’ अशा स्थितींत हे सुधारक ईश्वराविषयीं हवातसा तोंडाळपणा करीतात. परंतु संकटाच्या वेळीं अचानक त्यांना त्याचें स्मरण होतें. पुण्याच्या अशाच एका सुधारक प्रिन्सिपालकडे कोणी एकानें दिलेलें पत्र पोंचविण्यास एक प्रौढ विद्यार्थी गेला. त्यांत त्यांच्या एका थोर मित्राच्या निधनाची वार्ता होती. चिठी वाचतांच प्रो. साहेबांनीं ‘ अरे ! राम ! ’ म्हणून कपाळावर हात ठेविला. विद्यार्थी धाटच होता, त्यानें म्हटलें ‘ सर ! हा राम कोणाचा व तो इतके दिवस काठें होता ? ’ हे विद्वान व सन्मान्य गृहस्थ विद्यमान आहेत.

लागलेलें जग शेवटीं आर्यसंस्कृतीकडे वळल्याशिवाय राहणार नाहीं हें निदान ठराविलें; जगदीशचंद्रब्रह्मोसांसारख्या वनस्पतीजीवसंशोधकांनीं जेथाल तत्तज्ञानाविषयीं। जगदंतः-करणांत कुतूहलबुद्धि निर्माण केली, तेथील धर्माविषयीं व संस्कृतीविषयीं लिहितांना प्रो. पटवर्धनासारख्या विद्वानांनीं कांहींतरी विचार करावयाचा होता. त्यांनीं आपल्या या काव्य काव्योदयाच्या ४६ पानांच्या एवढ्याशा अंगणांत ३-४ च फेरे घेतले आहेत पण ते घेत असतां कितीक ठिकाणीं पुनरुक्ति तर कितीक ठिकाणीं सजावटीकरिती पाह्याळ आणि कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर आपला देश, धर्म, समाज व वाङ्मय यांजवर अरसिकतेनें तोंडसुख घेतलें आहे. उदाहरणार्थ, ३०-३१-३२ या पृष्ठांत महाराष्ट्रांतील कवि निवृत्तीकडे कां वळले याचें कारण सांगतांना त्यांनीं भक्तकवींच्या संसाराची देना उडविली; त्यांस द्राक्षें आंबट हणून निवृत्तीकडे वळलेले कोल्हे ह्मटलें ! इतक्यानें जी हौस भागली नाही ती ३६-३७-३८ या तीन पृष्ठांवर त्यांनीं पुन्हां भागवून घेतली ! पृ० ७ वर आमची काव्य-कल्पनाच हीन प्रतीची आहे, आह्मी बुद्धिप्रधान आहों हें दाखवितांना “ भक्तीपेक्षां ज्ञानाचें महत्व आह्मांला जास्त ... बुद्धिवंतांचा मार्ग ज्ञानच. ” असें त्यांनीं लिहिलें. तर पुढें पृ० ३६ पासून सगळे साधुकवि भक्ति, परमार्थ, निवृत्ति यांकडे वळले हणून त्यांनीं कळोळ उडविला ! बुद्धि व ज्ञान या दोघांचा भक्तीशीं मूलतःच विरोध असतो एवढी साधीही गोष्ट त्यांनीं लक्षांत बाळगिली नाहीं.

भक्त कवि मुसलमानांच्या त्रासानें निवृत्तीकडे वळले हें कारण साफ चुकीचें आहे हें मागें दाखविलें. त्या कारणाची असत्यता वाटावयास दुसरीही उघड कारणे अशीं आहेत कीं, मराठी कवीपैकीं तुकाराम-रामदास हे भर मुसलमानी अमदानींत होते व मोरोपंत-रघुनाथपंडित हे पेशवाई अमलांत होते पण त्यांचें मूळचेंच धोरण परमार्थाचें असल्यानें ऐहिक राज्यांच्या घडामोडींचा त्यांच्या कवितेवर कांहींही परिणाम झालेला दिसत नाही. त्रासून निरुपायानें परमार्थाकडे लागणाऱ्यांच्या ठायीं उत्कृष्ट काव्यानिर्मितीला लागणारी चित्तैकाग्रता येणार कोटून ! आणि असला काव्योद्योग त्यांच्याकडून जन्मभर चालावा तरी कसा ? पुन्हां येथें दुसरा असा विचार उद्भवतो कीं, ऐहिक राज्यांच्या घडामोडींनीं संसारवस्त होऊन हे मराठी कवी जर निवृत्तीकडे वळले हाणावें तर त्यांच्याच काळीं त्यांचा भक्तवर्ग इतका असंख्य होता कीं त्यांनीं आपला संसार भ्रं : साधूप्रमाणें सुखासमाधानांत चालविला असता ! हेंही असो. पण प्रत्यक्ष छत्रपती शिवाजी महाराजांनीं तुकाराम महाराजांस द्रव्य पाठवून आपल्या भेटीस बोलाविलें असतां त्यांनीं—

“तुह्यापाशीं आहीं येउनियां काय ॥ वृथा शीण आहे चालण्याचा ” असें निरिच्छतेचें उत्तर कां पाठवावें ? मोरोपंत हे पेशवाईच्या आंगणांतच बारामतीस आपली काव्यतपश्चर्या चालवीत असतां त्यांनीं पेशव्यांस खुष करून त्यांचा आश्रय मिळण्याकरितां त्यांजवर एकदेखील कवितेची ओळ लिहूं नये व समर्थ रामदासांस छत्रपतींनीं अर्पण केलेलें राज्य त्यांनीं त्यांस परत करावें हा मराठी कवींचा बाणा काय सुचवितो ?

कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं आपल्या निबंधमालेंत हेंच मत प्रगट केलें आहे. ते म्हणतात— आम्हांस खास वाटतें कीं, तुकाराम हा जन्मला त्याच्या पूर्वी शें-दोनशें वर्षे जरी अगोदर जन्मता तरी त्याची अभंग वाणी झाली आहे तशीच प्रगट होती. त्याचप्रमाणें ज्ञानदेव, मोरोपंत हे कालांतरीं जरी जन्मास येते तरी त्यांची कविता आहे तशीच उदयास येती. (नि. मा. पान ८२६.)

सारांश हा कीं, मुसलमानांच्या स्वान्यांनीं उध्वस्त झालेला संसार चाडू शकत नाही, ही आपली, तशीच एकंदर देशाची व समाजाची स्थिति जाणून भक्तकवि पंडरीच्या विठोबाकडे धावले; हें काव्य काव्योदयकारांचें विधान टिकत नाही. ते सुधारकांचे शिष्य व सुधारकांचे मत प्रसारक असल्यामुळें त्यांचें साधुसंत, देव व धर्म यांविषयीं असे दूषित विचार असावे हें साहाजिक आहे. भौतिक परिस्थिति म्हणजे निसर्ग आणि मानवी परिस्थिति म्हणजे परचक्रें व घडामोडी हे काव्य काव्योदयातील दोन मुद्दे अशाप्रकारे नाहीसे झाले म्हणजे त्यांच्या पाव्हाळानें भरलेलीं या पुस्तकातील १७ ते ४६ पृष्ठें नाहीतशीं होतात आणि मग परपुष्टेचा एकच मुद्दा व त्या भोंवतालची टवाळी उरते !

संत कवींवरील परपुष्टेच्या आक्षेपांचा विचार करण्यापूर्वीं आपणांस हें ठाऊक असलें पाहिजे कीं, काव्यनिर्मितीची स्थिति म्हणजे ती एक प्रकारची समाधि आहे. सौंदर्यमोहित होऊन काव्य विषयाची निवड करणें अथवा वस्तूतील अदृश्य सौंदर्य मनाशीं प्रतीत करून घेऊन मोहीत होणें हा कांहींसा समाधिगतच प्रकार असतो. कवींची विषयाशीं तदरूप होण्याची ही शक्ति जों जों वाढत जाते तों तों भोंवतालच्या जगाशीं असलेला त्याचा संबंध शिथिल होत जातो. त्याला डोळे असून दिसत नाही, कान असून ऐकू येत नाही आणि त्याच्या नित्याच्या दिनचर्येला तर खंडच पडलेला असतो. आपल्या कल्पनेच्या व प्रतिभेच्या नवसृष्टींत तो निरतिशय आनंद उपभोग

गित असतो. आमुळें ऐहिक सुखोपभोगाच्या आनंदांत मग्न असलेल्या जगाला तो वेडा वाटतो. पार्थिव शरीर भूतलावर व आपण मात्र आकाशांत अशा त्या कवीला देखील जगाच्या दृष्टीने आपण वेडेच आहो असे वाटून क्वचित्काळीं तो 'वेडा' 'वेड्याचें गाणें' अशा कविता लिहितो. ही कवीच्या आत्मस्थितीची कविता असते. प्रसिद्धीकरितां लिहिलेल्या अशा कवितांत आपणास आनंद घडो वा न घडो, कवीच्या काव्यसमाधीची ती एक स्थिति असते एवढें कळलें ह्मणजे पुरे.

मनाला चकित करून सोडणारीं विविध मानवी अंतःकरणांचीं चित्रें यथेच रेखिलीं जातात. विश्वाच्या अनंत चमत्कारांत एकच सच्चिदानंद भरलेला आहे या गोड काव्यव्रीणेचे झंकार येथूनच बाहेर पडतात. जगांत विविध जाती व विविध धर्म दिसत असले तरी आह्मी सर्व एकाच परमेश्वराचीं लेंकरें आहोंत या उदात्त भावनांच्या लहरी यथेच जन्माला येतात अनंतांत उगवणाऱ्या व अनंतांतच अस्त पावणाऱ्या तारा, समुद्रांत उठणाऱ्या व समुद्रांतच विरणाऱ्या लहरी, प्रपातांतून उडणारे व प्रपातांतच लुप्त होणारे जलतुषार यांच्याप्रमाणें एकाच चैतन्यानें-इश्वरी अंशानें-नटलेली जीवकोटी शेवटीं त्याच चैतन्यांत विलीन होणार हे मृत्यूच्या भेसूरतेला दूर सारणारे काव्यध्वनि याच समार्धांत उमटतात. या समाधिगत अद्भुत सृष्टींतील शेले गेला, बायरन गेला, ज्ञानदेव तुकाराम गेले; आजवर कितीक स कवींनीं तो अनुभव घेतला असेल. कवि या समाधिगत सृष्टीच्या आंगणांतच जोवर खेळत असतो तोवर तो पर्वत, नद्या, वनराजी यांवरील कविता लिहितो. कोकिलांचें कूजित, भारद्वाजाचें गान, चंडोलाच्या गिरक्या याविषयीचें बोल याच प्रांगणांतील होत. बायरन शेले वगैरे पा० कवि या प्रांगणांवरील उमरठाही चढले नाहींत. त्याकडे उन्मुख मात्र झालेले दिसतात त्यांना तेथील अनुभव सांगतां येत नाहीं; आणि या दृष्टीनें पाहिले तर भक्तकवींच्या मार्गावरच त्यांचीं पावलें उमटलेलीं दिसतात ! पण तुकाराम, मुक्तेश्वर, नामदेव या मराठी कवींनीं या प्रांगणांत उभें राहून उपदेशपर, व्यावहारिक व निसर्गवर्णनाची कविता तर लिहिलीच पण या समाधीच्या वरील मंदिरांत शिरून त्यांनीं तेथील आनंद लुटला व आह्मांस दिला. या वरच्या स्थितींतील भक्तकवींचे प्रत्यक्ष अनुभवाचे बोल कुठें व त्या खालील प्रांगणांतील पा० कवींचे बोल कुठें ! समाधीच्या या पूर्णावस्थेंत 'मी' ह्मणजे देह हा भाव न उतरतां देहानें अज्ञान स्वरूपांत विलीन होतें आणि

शेवटीं ज्ञान देखील स्वरूपांत विरून मग एकच ज्योति पेटलेली असते. त्या तेजांत संतांचे आत्मे कसे विरून जातात ते पहाः—

अज्ञान हा देह स्वरूपीं मीनला
सर्व वोसावला देहपात
ज्ञानस्वरूपाची सांगड मिळाली ।
अंतरीं पाहिली ज्ञानज्योति
तुका हणणे चित्त स्वरूपीं राहिलें ।
देह विसाविलें तुझ्यापार्यीं

भक्तकवींच्या कवितेला ईश्वरी वाणी, अमृताचे चषक असें आह्मी कां हणतो त्याची यावरून कल्पना येईल. या 'खल्विदं ब्रह्म' स्थितीचा अनुभव घेत असतां—

'ब्रह्मानंदीं लागली टाळी ।
कोण देहातें सांभाळी '

असे उद्गार काढणारे भक्तकवि ज्या काळांत झाले तो राष्ट्राच्या बाल्यावस्थेचा काळ ठरवून शृंगाराच्या पाचकळ कवितांनीं व पशुपक्ष्यांवरील क्षुद्र कवितांनीं राष्ट्राच्या प्रौढावस्थेची अपेक्षा करावयाची (पा० ४३।४४) हणजे खालीं डोकें वर पाय अशीं चित्रें पाहतां पाहतां प्रो० पटवर्धनांच्या डोळ्यांच्या बाहुल्याच उलट्या झाल्या आहेत असें कां हणूं नये ?

वरील अभंगासारखे भक्तकवींचे बोल आत्मानुभवाचे आहेत कीं नाहींत याचा रतिमात्र विचार न करितां या प्रोफेसरांनीं पृ० ४५ वर त्यांचे कांहीं जिव्हाळ्याचे अभंग देऊन त्या खालीं त्यांस रूपावळी समासचक्र पाठ म्हणून दाखविणाऱ्या पोरसासारखीं संस्कृत वेदांत पाठ म्हणून दाखविणारीं पोरं ठरविलीं ! भक्तकविषयांच्या अशा अश्लाघ्य उपहासबुद्धीचा निषेधच केला पाहिजे. आंगणांत उभे असलेल्यांची स्तुति व मंदिरांत शिरून तेथील आनंद लुटणारांची निंदा हा प्रकार उद्वेगजनक होय. झोपेंतून जागें होऊन नाचण्याबागडण्यास व रडण्या ओरडण्यास ३०० वर्षे झालीं तरी तत्व व ज्ञान यांकडे जाऊं इच्छिणाऱ्या ज्या पाश्चात्य कवींच्या हातांतील ऐहिकाचा पांगुळगाडा अजून सुटत नाहीं; त्यांचे रसिक, हे प्रोफेसर, तत्वज्ञानाच्या सागरावर ज्यांनीं आपल्या काव्यनौका स्वतंत्रपणें वल्हविल्या त्या मराठी कवींस

संस्कृताच्या पाण्डुगाड्यावर चालणारे, परभृत, उष्टे कथानक घोळणारे अशीं नांवें ठेवितात ! यांना पहिला प्रश्न असा करावासा वाटतो कीं, काव्याची परीक्षा तुम्ही सर्वस्वी विषय किंवा कथानक यावरून करितां कीं त्यावर रेखलेल्या-उभारलेल्या-काव्य-सौंदर्यावरून करितां ! आम्हास तर निर्बंधमालाकार कै. चिपळूणकर यांच्याप्रमाणें असेंच वाटतें कीं,--“कवित्वाची पारख वरील कारागिरीवरूनच मुख्यतः करावयाची असून मूळ द्रव्याची मातब्बरी रसज्ञ तादृश धरीत नसतात.” हें जर खरें नसतें तर शाकुंतल नाटकाचा विषय पुराणांतीलच असतां. गटे सारखा कवि व तत्वज्ञानी त्याला आपल्या डोक्यावर घेऊन कां नाचता ? तसेंच युरोप व अमेरिका यांत त्याचीं भाषांतरे व प्रयोग झाले असते काय ? रघुवंश हा रामायणाचाच विषय असतां आज दोन हजार बंधे झालीं, त्यावरील रसिकांची प्रीति कांहीं कमी झालेली नाही. मेघदूताचें कथानक तरी काय आहे ? यक्षानें मेघाजवळ पत्नीविषयीं सांगितलेला निरोप, जो ४१५ श्लोकांत आटोपावयाचा. परंतु चांगले चांगले रसिक म्हणतात कीं, कालिदासानें कांहीं न लिहितां नुसतें मेघदूत काव्य लिहिलें असतें तरी आम्हीं त्यांस ‘महाकवि’ म्हटलें असतें ! हा महिमा मेघदूताच्या कथानकाचा कीं त्यांतील काव्य-गुणाचा ? बरें, मेघदूताच्या या लहानशा कथानकाची कल्पना तरी नवीन म्हणावी तर तसेंही नाही. वाल्मिकी ऋषींनीं रामायणांत हनुमान-दूताचा प्रसंग उभारला आहे; त्यावरून कालिदासास ती कल्पना सुचलेली दिसते. प्रभु रामचंद्रांनीं जानकी ही लंकेतील रावणाच्या अशोकवनांत असतां तिच्या समाचारास हनुमंताला खुणेची मुद्रिका देऊन पाठविलें. यांतच मेघदूताच्या कल्पनेचा जन्म आहे. तुलसीदासांचें रामायण तरी काय, वाल्मिकी रामायणाचाच नमुना आहे. परंतु त्याचा मागें वर्णिलेला महिमा केवळ तुलसीदासांच्या प्रतिभेनें मिळविला आहे. जयदेवाच्या गीतगोविंदाची तीच गोष्ट. कर्नाटकांत घोरोघर वागका देखील जात्यावर व क्षोपाळ्यावर जयदेवाच्या अष्टपद्या कोमल व मधूर आवाजांनें म्हणतात. यावरून कथानकापेक्षां कवींच्या काव्य-कलेलाच मोल असतें हें लक्षांत येईल.

संत व भक्तकवींचा लोकमंदिरांत होत असलेला गजर कानीं पडत आहे, जनता त्यांच्या समार्थीना वंदन करून त्यांच्या काव्य-वाङ्मयाला हृदयाशीं कवटाळीत आहे, तेव्हां आपल्या लिहिण्यानें लोकक्षोभ तर होऊं नये व सुधारकी विचारांची हौस तर पुरविली जावी ह्मणून मधून मधून त्यांची स्तुति करावयाची (३९।४०) आणि

पुन्हां नाना प्रकारें त्यांचें यश मलीन करावयाचें असा सावधगिराचा खेळ प्रो. पटवर्धना सारखे धूर्त लोकच खेळूं जाणत !

“ मोरोपंतांची प्रत्येक ओळ, वामनाचा प्रत्येक चरण, मुक्तेश्वराची प्रत्येक ओवी संस्कृतांतून घेतलेली आहे असें ह्मणणें नाहीं. परंतु बीज व सोट बाहेरचा-फांचा डहाळे पानें वगैरे प्रपंच मात्र घरचा असा प्रकार आहे असें ह्मणणें आहे. (पृ. १५-१६)” हें ह्मणणें जर खरें असतें तर बाहेरच्या सोटास घरचीं लावलेलीं कृत्रिम पानें, फांचा हीं केव्हांच वाळून गेलीं असतीं हें उघड होय. काव्यकाव्योदयकाराच्या या ह्मणण्यांत संस्कृत व मराठी यांचा जन्यजनकसंबंध लुप्त झाला आहे. संस्कृत ही प्राकृतद्वारे मराठीची आजी होय. तेव्हां येथें ‘ घरचा ’ व ‘ बाहेरचा ’ असे शब्दच बोलणें वास्तविक पाहतां युक्त नव्हे. वरील उतान्यांत बीज व सोट हे शब्द काव्यकथानकाला योजून आले आहेत हें चाणाक्ष वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. बीजाची नवीन उत्पत्ती कोणासही करितां येत नाहीं हें एकच शास्त्रीय तत्व या उतान्याला उत्तर ह्मणून देणें अवश्य आहे. धार्मिक व पौराणिक विषय जर बीज व सोट ह्मणून बाहेरचे तर तद्व्यतिरिक्त कोणतेंही नवें कथानक संसाराच्या कोणत्या ना कोणत्या तरी एका अंगाचें चित्र ह्मणून तें तरी ‘ नवबीज ’ ह्मणून ग्राह्य कसें मानावें ? आणि या दृष्टीनें कोणतेंही कथानक जर नित्याच्या संसाराचाच एक उष्टा भाग तर मग इकडचे काय किंवा तिकडचे काय सर्वच कवि व कादंबरीकार मखलाशी व दामदुपटी करीत बसले आहेत असें ह्मणणें भाग आले ! अर्थात् विषय किंवा कथानक यास महत्त्व नसून त्याच्या सजावटीला महत्त्व आहे.

माळी बाग तयार करितो. तींत जाई, जुई, सेवंती मोगरा, मालती, निशिंगंध चाफा हींच झाडें लावितो. जीं फुलझाडें आपण पाहिलेलीं असतात तींच तीं असतात. आपणास बाग पाहून जो आनंद होतो तो फुलांनीं तर होतोच पण माळ्याच्या रचनावैशिष्ट्यानें होतो. काव्याला उद्यानाची शोभा वारंवार देण्यांत येते. तेव्हां आतां प्रश्न असा उद्भवतो कीं, आह्मी आमची बाग मोगरा, जाई, जुईनीं सजवावयाची कीं निर्गंध व केवळ शोभेच्या अशा पाश्चिमात्यांच्या दिखाऊ क्रीटनांनीं सजवावयाची ? हीं क्रीटनें लावण्याची थोडीशी हौस अलीकडे जरी भागवून घेतली तरी मोगरा, निशिंगंध, वगैरेचीं फुलें जशीं आह्मी शिरावर धारण करूं तशीं कांहीं क्रीटनाचीं पानें डोक्यांत खोंचणार नाहीं !

आमचा हिंदुधर्म देखील असें एक रमणीय उद्यानच आहे. त्यांतील अवतारी पुरुष हे आह्मांस पुष्पवृक्षाप्रमाणें प्रिय आहेत या पुष्पवृक्षांची काव्योद्यानें निर्माण करून त्यांत विहार करणें हा आमचा परमानंद आहे. या दृष्टीनें युरोपीय धर्म ह्मणजे एक कुंपण चातलेलें शेत आहे. चिकित्सक दृष्टीनें मानसिक आनंदाला पोषक असें त्यांत कांहींही नसल्यानें त्यांत कोंडलेल्या जीवांतील कांहीं जीव त्यांत राहतात तोंवर राहतात शेवटीं कुंपणावरून उडी मारून जातात. तिकडे संत आहेत, परंतु देवरूप मानिले गेलेले अवतारी पुरुष नाहीत. तेव्हां त्यांना मानवी जीवितांतील कथानकें व निसर्ग हे दोनच काव्यप्रांत उरले व तींच त्यांची काव्यक्षेत्रें बनलीं. परंतु या मानवी जीविताहून ज्यांचें जीवित आम्हांस परमश्रेष्ठ वाटतें, निजजीवित तज्जीवितासारखें व्हावें असें वाटतें, त्या रामकृष्णादि अवतारी पुरुषांचा दैवी प्रदेश आह्मी निसर्गाच्या शिखरावर चढून पाहतों व तेथें काव्याचीं उद्यानें उभारितों.

कवीच्या समाधिगत स्थितीच्या वर्णनांत सांगितलें कीं, प्रत्येक जीव हा चैतन्यानें—ईश्वरी अंशानें— नटलेला आहे.

‘ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुने तिष्ठति ’

—(भगवद्गीता)

ईशांशरूप मनुष्याच्या इच्छाशक्तीला अध्यात्मशास्त्र दृष्ट्या जें महत्त्व आलें आहे त्याचें कारण हेंच होय.

‘ जो इच्छा करो मनमाहीं । रामप्रताप कळु दुर्लभ नाही ’

—(तुलसीदास)

या तुलसीदासाच्या वचनांतील सार हेंच कीं, तुम्ही जी कांहीं प्रबल इच्छा कराल ती रामकृपेनें सफल होईल.

‘ निश्रयाचें ऐसें बळ । तुका म्हणे तेंचि फळ ’

या वचनानें तुकाराम महाराजही तेंच सांगतात. मात्र या इच्छेचा वेग तीव्र असला पाहिजे. त्यांत सातत्य राखलें गेलें पाहिजे. दीर्घोद्योगाचें माहात्म्य यांतच भरलें आहे. कर्मफल मिळालें नाही, मध्यें विघ्न आली तरी इच्छेचा वेग कमी होऊं नये ह्मणूनच—

‘ मा कर्मफलहेतुभूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ’

हैं श्रीकृष्ण भगवानांच्या कंठांतील वचन बाहेर आले. या इच्छाशक्तीचा महिमा काय वर्णावा ? साधुसंतांकडून जे अद्भुत चमत्कार घडले त्यांच्या मुळाशी प्रबल इच्छाशक्ति होती ! स्वामी रामतीर्थानां अमेरिकेंत व हिमालयांत जे चमत्कार केले ते हिच्याच बळावर ! हिप्रतिष्ठम व मेस्मेरिझमचे अद्भुत प्रयोग याच बलवत्तर शक्तिने चालतात ! जप, ध्यान, धारणा ह्यांत या शक्तीचें पोषण होतें. कोणाचें मन दुखवूं नये, वाईट बोद्धूं नये; 'अति राग भीक माग' वगैरे शिकवण इच्छा शक्तीचा प्रभाव जाणूनच केली जाते. विषयावलोकनांत अथवा चिंतनांत इच्छेचा जन्म होतो. तिचा वेग जो जो वाढत जातो तो तो विषयाची अंग-प्रत्यंगे स्पष्टतेनें दिसूं लागतात. या वेगाबरोबर इच्छेचीं रूपे बदलत जातात व त्यांस अनुक्रमे वासना, वांछा, अभिलाषा, मोह, अशीं नांवे प्राप्त होतात. व्यक्तीच्या मानसिक विकासशक्तीच्या मानानें तिच्या साफल्याला कमी अधिक कालावधि लागतो. कवीला इच्छेच्या या सर्व अवस्थांतून जावें लागतें. विषय-संशोधन, सूक्ष्मावलोकन, चिंतन करितां करितां भक्ति व तल्लीनता येथपर्यंत मजल जाते. या तल्लीनतेत कविमनाची विषयाशीं अगदीं तदरूपता झालेली असते. सर्वांगविकसित असें दृश्य अंतर्दृष्टीपुढें स्थिर करण्याचें त्याचें सामर्थ्य वाढलेलें असतें. दृश्य व द्रष्टा हे दोनच काय ते उरून बाकीचे विषय गळालेले असतात. चांगल्या कवितेचा जन्म अशा अवस्थेमधून होत असतो. हें मागें सांगितलें आहे.

अध्यात्मशास्त्र-दृष्ट्या या इच्छेच्या प्राप्त होणाऱ्या फलाकडे पाहतां भरत खंडां-तील ऋषिकवि, पुराणकवि, संस्कृतकवि व भक्तकवि यांनीं काव्याला धार्मिक, ईश्वरी अवतारी विषयच कां घेतलें याचा वरील विवेचनानें खुलासा होईल. ज्या काव्यांत ईश्वरी भाव नाही. भक्ति नाही, तें काव्य नाही; ही यथार्थ समजूत याच कारणाची आहे. श्रीसमर्थ रामदासांनीं दासबोधांत कवित्वाविषयीं विवरण करितांना हेंच सांगितलें आहे.

जेणें घडे भगवद्भक्ती । जेणें घडे विरक्ती
ऐशिया कवित्वाची युक्ती । आधीं वाढवावी
शीघ्रचि कवित्व केलें । दृष्टी पडिलें तें वारिणें
भक्तीवांचून जें झालें । या नांव धोटपाट
न्युत्पत्तिहीन तर्कहीन । कळाहीन शब्दहीन

भक्ति ज्ञान वैराग्यहीन । कवित्व नसावें
भक्तिहीन जें कवित्व । तेंचि जाणावें ढोंग मत
आवडीविण वक्तृत्व । कंटाळवाणें

संस्कृत कवीपासून सर्व मराठी कवि असेंच सांगतात. ' तूं कर्म करीत रहा, फलाची अपेक्षां धरूं नकोस ' याचा अर्थच हा काँ, हातून जें सत्कर्म घडेल त्याचें फळ मिळालेंच पाहिजे; हा सिद्धांत आहे. पाश्चात्यांना या सिद्धांताचा फारसा विचार नाही. त्यांची कितिक नाटकें शोकपर्यवसायी आहेत. आमच्यांत तशीं नाटकें लिहिण्याचा प्रघात नाही. नाटकांचा शेवट शोकांत करूं नये; रंगभूमीवर जाळपोट, खून वगैरे दाखवूं नये, असें नाट्यशास्त्राचे प्रणेतें जे भरतमुनि, त्यांचें वचन आहे. त्यांनीं हें जें सांगून ठेविलें, त्यांतील तब वर सांगितलेलेंच होय. यावरून चिंतनीय विषयाचें फळ जर कर्त्याच्या पदरीं येणार हा ठाम सिद्धांत आहे व तो जर आही जाणतों तर आमचा काव्यप्रवाह ईश्वरी मार्गानें वहावा यांत नवल नाही. तसेंच नांव ठेवण्यासारखेंही त्यांत काहीं नाही. उलट तो जगाला उद्बोधक आहे.

संस्कृत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची रूपावळी व समासचक्र पाठ झालें ह्मणजे त्याच्या पंचमहाकाव्याच्या अभ्यासाला आरंभ करतात. तेव्हां प्रथम रघुवंश त्याच्या हातीं देतात. या रघुवंशातील बहुधा दुसऱ्या सर्गालाच ते सुरुवात करतात. पहिल्या सर्गाला चुकून सुरुवात करीत नाहीत ! कां ? त्यांत सुरभी कामधेनूनें दिलीप राजास शाप दिला आहे ! त्याचप्रमाणें मेघदूतासारखें सुंदर काव्य परंतु तेंहि विरहानें युक्त ह्मणून शिकवीत नाहीत. कुमारचा चतुर्थ व रघूचा अष्टम सर्ग तर व्युत्पात्तिज्ञान झाल्यावर विद्यार्थ्याला स्वतःच वाचावा लागतो.

नाटकें, खंडकाव्यें, महाकाव्यें यांच्या आरंभी जी परमेश्वरस्तुति पहाण्यांत व वाचण्यांत येते ती वरील भावनेची द्योतक आहे. रघुवंशाच्या प्रत्येक सर्गाच्या आरंभी इष्ट देवताप्रार्थनेचा एकेक श्लोक आढळतो. कांही वर्ण शुभ मानले गेले आहेत. व कांही अशुभ मानले गेले आहेत. अशुभ वर्ण, खंड किंवा महाकाव्याच्या पहिल्या श्लोकारंभी येऊं न देण्याविषयी काळजी घेतलेली दिसते. पाश्चात्य कवींचें काव्य जसें ते व विषय यांमधील असतें तसे संस्कृत कवींचें नसतें. पुस्तकाच्या मुद्रकानें त्यांचें नांव छापलें असेल तेवढेंच काय तें. काव्यांत त्यांच्या 'मी'चा पत्ता नसतो. ते फक्त

आपल्या इष्टदेवतेला नमन करून त्या काव्यविषयाचे द्रष्टे मात्र बनतात. हे त्यांज-
मधील वैशिष्ट्य लक्षांत धरण्यासारखे आहेत. हा 'मी' चा प्रकार भक्तकवींच्या काव्यांत
फार रूढ झाला. तथापि त्यांचा विषय ईश्वर व ते यांमधीलच होय म्हणून तो त्यास
बाधक होण्याची मुळीच भीति नव्हती.

मानवी इच्छेच्या फलीभूत कार्यांचे इतके सूक्ष्म ज्ञान ज्यांस झाले त्या कवींनीं
ऐहिक कथानके घेऊन लौकिक व व्यवहारिक कविता फारशी कां लिहिली नाही याचे
कारण आतां निराळें सांगायचास नको. नाहीतर ज्यांनीं आपल्या प्रचंड प्रतिभेनें
जगाचे डोळे दिपवून सोडले त्यांना स्वतंत्र कथानके रचून लौकिक व व्यावहारिक
कविता लिहिणे ही मोठीशी कठीण गोष्ट होती अशांतला भाग नाही. हे कोणीही कबूल
करील. इकडील कवींनीं संस्कृतांतील, पुराणकाव्यांतील विषय कां घेतले त्यांचे हे
कारण सांगितले. कवित्वाची पारख विषयावरून करित नसतात, त्यांतील काव्य-
कलेवरून करितात हे मागेच स्पष्ट केले. या दोन गोष्टींचा कांहींएक विचार न
करितां पटवर्धनांनीं काय तर्कट राचिले आहे बघाः—“मराठी प्रतिभा आयते भिळा-
लेले विषय व कल्पना घेऊन त्यावर मखलाशी इतकी बेमालुम करिते कीं रसिकानें
तांडांत बोटाच घालावे ही मांडवालावर केलेली सावकारी पाहिली म्हणजे मुदलाची
दामदुपट करण्याचे कसब मराठी कवीच्या अंगीं होतें, हे उघड होतें. [पा. १५]”

सत्कवींची ही मुख्य खूण आहे कीं, तो केव्हांही परावलंबी नसतो. तो कोणाची
सावकारी करित नाही, कोणाचा रिणको बनत नाही, तो कोणाला गुरु करित नाही,
तो कोणाचा चेला बनत नाही, कोणाच्या पावलावर पाऊल टाकीत नाही; कोणाच्या
पंखाला पंख भिडवून आकाशांतील बगळ्यासारखा उडत नाही. त्याचा तो कोकिला-
सारखा एकटाच आंव्याच्या गुंफ्यांत एका डहाळीवर बसून गात असतो. आकाशां-
तील गरुडभरारी त्याची तो एकटाच मारितो. सूर्यमंडळापर्यंत जात्रेस वाटले तर
चंडोलासारखा त्याचा तो एकटाच जातो. खऱ्या कवींची ही स्वातंत्र्यप्रियता कोणाही
मार्मिक रसिकास नाकबूल करतां येणार नाही. दारूला ठिणगी लागतांच ती जशी
पेट घेते, दुधाला उष्णता लागतांच तें जसें वर उसळते, मोहोळास धक्का लागतांच
तें जसें गळूं लागते किंवा सतारीच्या तरिला अंगुलीस्पर्श होतांच ती जशी मधुर
नाद काडूं लागते तद्वत् कवीश्वरांच्या मनोवृत्तीवर संवेद्य आघात होतांच त्यांचे
मधुर काव्य-ध्वनि निधूं लागतात. या आघाताचीं कारणें अंतर्बाह्य अनेक असूं शकतील

उदाहरणार्थ, पत्नीच्या विरहानें व्याकुळ होऊन जयदेवानें आपल्या इष्ट दैवतावर गीतगोविंद काव्य लिहिलें असें ह्मणतात. दुसारा एखादा कवि जर मथुरा वृंदावनाकडे गेला आणि त्याला वाटलें कीं, 'तेंच हें स्थान' कीं जिथें श्रीगोपालकृष्णाच्या लीला झाल्या ! तीच ही यमुना कीं जिच्या तीरावर कंबलधारी वन्सीधरानें मुरली वाजवीत वाजवीत धेनू चारिल्या ! तेंच हें कुंजवन कीं जिथें कुंजवनविहारी नंदकिशोर विश्रांति धेत होता ! तेंच हें गोकुल, कीं जेथें गोकुलेश्वरानें अमृततुल्य गोरसाचे यथेच्छ पान केलें ! या उद्भूत झालेल्या भावनांनीं सद्गदित होऊन त्यानें जर तद्विषयक स्वतंत्र मधुर काव्य लिहिलें तर त्याचा विषय पुराणांतील गोपालकृष्णाचा आहे एवढ्यानेंच त्याला त्याज्य मानणाऱ्या रसिकतेला नमस्कारच करावा, दुसरें काय ?

आह्मी आर्य, आमच्या सुखदुःखाच्या वेळीं, हर्षशोकाच्या प्रसंगी, आनंद विषादाच्या समयीं आह्मी आमच्या परमेश्वरास आठवतो. रामचंद्र, कृष्ण, दत्तात्रय, विष्णु, शंकर, पांडुरंग, या विविध रूपांनें तो नटलेला आहे. नवरसांपैकीं आमच्या कोणत्याही परमोच्च व पवित्र भावनेचा ज्ञोत हा त्याजकडेच जाणार. त्याची लीला, त्याची कर्तृत्वशक्ति, त्याची वत्सलता युगायुगांत विविधतेनें प्रगट झाली आहे. तद्विषयक पुराणें आमच्या दृष्टिपंथांतून सुटावीं कशीं ? मराठी कवींपैकीं कितीकांची कविता स्वतंत्र असून देखील तिला कै० पटवर्धनांच्या वर्गांतोल लोकांनीं जीं 'उष्टी' 'रमृत' अशीं विशेषणें लावलीं आहेत त्याचें कारण त्यांना कवितेंत राम-कृष्ण काहीं सहन होत नाहीं ! आणि आह्मी तर प्राणांतींही त्यांना विसरणार नाहीं.

अमृतरायाचे कटाव, रामजोशांच्या लावण्या, महीपतीचीं अनेक संतचरित्रें, भक्तविजन, समर्थांचे मनाचे श्लोक, पंतांची केकावली, सन्मणिमाला, संशय रत्नमाला, तुकारामाचे अभंग, आनंद तनयानें रचलेलीं स्फुट प्रकरणें वगैरे किती तरी मराठी कविता स्वतंत्र आहे. परंतु मराठी कवी हा ज्यांच्या निंदेचा विषय बनून गेला अशा लोकांचा वर्ग काहीं आज कालचा नाहीं, तो नि० मालाकारापासून आहे. या वर्गातील लोकांस निबंध मालाकारांनीं यथास्थित उत्तर दिल्यावर ह्मटलें आहे कीं—

“महाराष्ट्र कवींनीं व्यासादिकांचें आयतें भांडार लुटलें आहे त्यांत त्यांच्या पदरचें ह्मणून काहीं नाहीं हें अलीकडील सर्वसंमत मत केवळ अज्ञानमूलक आहे. 'रघुवंशादि' महाकाव्यांना 'स्वतंत्र ग्रंथ' ह्मणतांना जसें फारसें चाचरायला नको, त्याप्रमाणें तुकारामाची अभंगवाणी किंवा मोरोपंताची आर्यावाणी या प्रायः स्वतः सिद्धच

होत; असें हणतांनाही फारशी कां कूं करणें नलगे. ”

हिंदी साहित्याकडे पहावें तों तिकडे प्रो. शामबिहारी मिश्र एम्. ए. यांच्या सारखे हिंदी विद्वान गतकालांत होऊन गेलेल्या कवींपासून तों ३०।३५ वर्षांपूर्वीच्या भारतेंदु हरिश्चंद्रापर्यंत नऊ महाकवी निवडून काढितात आणि त्यांत तुलसीदास, सूरदास कबीर या भक्तकवींना गुणानें वरचीं स्थानें देऊन त्यांच्या काव्याबरोबर विस्तृत भूमिका जोडितात व असलीं सुंदर पुस्तकें विद्यार्थ्यांच्या हातीं देतात ! पण इकडे पहावें तों आमच्या प्रो. पटवर्धनासारखें मराठी प्रोफेसर मराठीकवींविषयीं तिटकारा उत्पन्न होईल अशीं काव्यकाव्योदया सारखीं भिकार चोपडी लिहिण्यांत देशसेवा समजतात (पान १५) व असलीं हीं चोपडी म्याट्रिकच्या परीक्षेस नेमलीं जातात हें पाहून फार उद्वेग वाटतो.

आग्रही, हट्टी, स्वतः त्या त्या कार्यांत ज्यांनीं यश मिळविलें नाहीं, मिळविण्याची ज्यांची योग्यता नाहीं अशा लोकाजवळ रसिकता फारशी नसते. कवितेची अभिरुची प्राप्त होण्यास केवळ शाळांतील किंवा विद्यालयांतील शिक्षण मोठेसें उपयोगी पडतें असेंही नाहीं. नाहीं तर झाडून सान्या मराठी कवींवर परभूतत्वाचा शिक्का मारणाऱ्या या आक्षेपकांस एवढा साधा तरी विचार सुचावयास पाहिजे होता कीं, ज्या मराठी कवींनीं काव्यांत जन्म घालवून एवढी सुरस कविता निर्माण केली त्यांना काय टीचभर नवें कथानक आपल्या कल्पनेनें उभारतां आलें नसतें ? मोरोपंतांनीं रामायणांत एके ठिकाणीं पुढीलप्रमाणें उत्प्रेक्षा केली आहे.

सेतु न तो, यत्पतिनें स्वसुता नेली जशी वृकें एणी

त्या लकेची श्रीभूदेवीनें ओढिली असे वेणी

कवि हणतातः—रामचंद्रानें समुद्रावर सेतु बांधिला तो सेतु नव्हे तर काय? आपली कन्या जानकी रावणानें नेली हणून पृथ्वीनें त्या रावणाची लंकारूप जी स्त्री तिची वेणी धरून ओढिली आहे. अशा रमणीय उत्प्रेक्षा निर्माण करणाऱ्या प्रतिभेला स्वतंत्र काव्याचें कथानक रचणें हणजे कांहींच नव्हे. परंतु मोरोपंत किंवा त्यांच्या आर्थांच्या कोणाच मराठी कवीनें ही गोष्ट शक्य असतांही तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. हिंदी कवींनींही हेंच व्रत पाळलेलें दिसतें ?

संवत् १००० मधील भुवाल कवींपासून गोरख, कबीर, नानक, रामानंद, तुलसीदास, सूरदास, नंददास, नरहरी, मीराबाई, सहजोबाई, बेनी, देव, कुलपति-

मिश्र सुंदरदास वगैरे शेकडो उत्तमोत्तम हिंदी भक्तकवी जन्माला आले पण कोणी कृष्णभक्त तर कोणी रामभक्त ! कोणी एकानेही प्रो० पदवर्धनास आवडणारे स्वतंत्र कथानक घेतले नाही. राधाकृष्णाच्या लीला, गोपींच्या क्रीडा, कौरवपांडवांचे युद्ध, सीताहरण, रामकथा यांचीं नावे कादितांच ज्यांच्या कपाळास आंढ्या पडतात. व ते मराठी कवींकडे तिरस्काराने पाहू लागतात त्यांना जर उत्तम भारतातील काव्य सागरांत नेले असते तर तेथूनही ते तहानेलेलेच परत आले असते. इतकेच नव्हे तर अकबराची श्रीकृष्णावरची कवितापाहून, दादूदयाल (यवन) यांचे रवींद्रनाथ ठाकुरांच्या गीतांजलीहूनही श्रेष्ठ भावांचे असे वैदिक ईश्वरी काव्य विलोकून खानखाना (रहीम) च्या कवितेतील कृष्ण-लीला वाचून अहमदाचा वेदान्तपर काव्यग्रंथ निरखून त्यांनी आश्चर्याने तोंडांत बोट घातले असते की, मी हिंदु, जातीचा ब्राह्मण, मला या रामकृष्णांच्या लीलामय काव्यांत नवे काव्य कांहीं आढळत नाही; ते उष्टे, परभृत, चवितचर्वण मखलाशीं केलेले असे मी ह्मणतो. आणि हे बेटे दिव्हीपती अकबरापासून सारे मुसलमान असून भर मोंगल बादशाहीच्या अमलांत आपल्या पीर पैगवराला सोडून या रामकृष्णांच्या लीला-काव्यांत गुंग झाले ! ही काय मानगड आहे ? असे वाटून ते जणभर तरी डोकें खाजविते. त्यांना याहूनही चकीत करण्याकरितां त्यांच्यापुढे खालील मुसलमान कवींनी लिहिलेले हिंदु-देव, पुराणे यावरील कविताग्रंथ आह्मांस ठेवतां आले असते.

कवी

ग्रंथ

वहाव

बारहवामा

याकूबखां

रसिकप्रिया ग्रंथाची टीका

अनवरखां

अनवरचंद्रिका

प्रेमी यमन

अनैकार्थ नाममाला

आजम

नखशिख

सैयद गुलाब नबी

रसप्रबोध

तालीबअली

नखशिख

दारा (औरंगजेबाचा भाऊ)

उपनिषत् भाषांतर

याशिवाय कादिरबख्श, मुबारक, उस्मान वगैरे कितीतरी मुसलमान कवींनी हिंदु देवतांवर व भारतरामायणांतील कथा-उपकथा-आख्यानावर कविता लिहिली, पण

हे भारतभागवतादि ग्रंथ उपलब्ध असणें हें देखील मराठी वाङ्मयाच्या स्वतंत्र वाढीच्या दृष्टीनें [!] प्रो. पटवर्धन दुर्दैव समजतात हें नवल आहे. त्यांच्या डोक्या-नेच तसें घेतलें त्याला काय करणार ? (पृ. १५) या डोक्याचें सर्व कांहीं शाबूत राहून एखाद्या ठिकाणची खिळापट्टी जर कां बिघडली किंवा उखडली तर जगांत एकएकच नवल ऐकावयास सांपडतें ! डॉ० जान्सनसारखा एवढा गाढा विद्वान पण त्याच्याही डोक्याचा स्क्रू कोठें टिला झाला होता कोणास ठाऊक ! त्याला इतिहासाचेंच वावडें होतें ह्मणतात ! हें त्यांपैकींच एक नवल ! हें नवलाचें पीक आमच्याकडे इंग्रजी शिक्षणाचा पाऊस सुरू झाल्यापासूनच मात्र अधिक येऊं लागलें आहे. शोधू लागलें तर पुष्कळच नवलें सांपडतील. पण या काव्य-काव्योदयांत कां तीं थोडीं आहेत ?

आतां परपुष्टतेचा मुद्दा सोडून आमची काव्यविषयींची कल्पनाच हीन प्रतीची आहे. या प्रो. साहेबांच्या विधानाकडे व तदनुषंगिक कांहीं लहान सहान मुघांकडे वळू.

‘रंडागीतानि काव्यानि’ हा वाक्प्रचार आमच्या काव्याविषयींच्या हीन समजुतीचा पुरावा म्हणून प्रो. सा.नीं पुढें आणिला आहे. वरील वाक्प्रचार काली-दासाच्या वेळच्या संस्कृत कवीना उद्देशून जन्मास आला होता. मराठी कवींशीं त्याचा तादृश संबंध नाही. पुनः वैयाकरणी व नैयायिक यांनीं आपल्या विषयाच्या अभिमानांत काव्याला ‘रंडागीतानि’ म्हटल्यानें तो काय सर्व जनांचा अभिप्राय झाला ? नैयायिक व वैयाकरणी यांच्या उत्तरास प्रत्युत्तर म्हणून कवींनींही त्यास उत्तर दिलें कीं,

वदंतु कतिचिद्धटाखफळ्ठेति वर्णच्छटान्
घटःपट इतीतरे पटुरटंतु वाक्पाटवात्
वयं बकुलमंजिरीगलदलीनमाध्वीझरी
धुरीण पदरीतिभिर्मणातिभिः प्रमोदामहे

हा प्रकार ह्मणजे—

पेरलें तें उगवतें । बोलण्यासारखें उत्तर येतें
तरी मग कर्कश बोलवें तें, काय निमित्त

(दासबोध १३)

या समर्थाच्या उक्तीप्रमाणें झाला नैयायिक वैयाकरणी बोलले कवीही त्यांना बोलले ! पण त्यांतील ‘रंडागीतानि काव्यानि’ हा एवढा आधार घेऊन, एका वैया-

करणाने एका वैदिकाला ' वेद पुरुषोजसि ' हणून संबोधल्याची आपली, श्रुतिकथा त्यास जोडून (पान ८) आम्ही बुद्धिप्रधान आहोम हें ठराविण्याकरितां जो कांहीं ' पराचा कावळा ' करण्यांत आला आहे तें नत्रलांतील नवल आहे. गारोची जसा आपल्या पोतडांतून तृणतुल्य वस्तु काढितो आणि अदभूत चमत्कारांची वृथा नडनड चालवितो त्यांतलाच हा प्रकार आहे या खेळानें पोरें व अन्न माणसें चकतील जाणते लोक चकणार नाहींत.

' काव्याचें माहेर घर हृदय असल्यामुळें हृदयास हालविणारें तेवढें काव्य ' (पान ८) अशी काव्याची कसोटी जर हे प्रो. साहेबच देतात तर संस्कृत काव्यें व मराठी काव्यें शेंकडों वर्षें शालीं आही कंठांत व कर्णसंपुटांत वागवितों ती सहृदयते- वाचून कीं काय ? अमंगभियता, आर्याभियता यांची किती बरें उदाहरणें घावीं ? राजे व कवी यांच्या संगतीचा इतिहासच आमची काव्याविषयींची आवड सिद्ध करितो. या इतिहासांत राजांच्या दरबारी कवि होते असें आढळेल पण कांहीं राजेही उत्तम कवि होते असें आढळेल. भोज व कालीदास ही राजकवींची जोडी आपणास ठाऊकच आहे. हर्ष राजाच्या पदरी कादंबरीकर्ता बाणभट्ट होता, काश्मीरच्या राजाच्या पदरी राजतरंगिणीचाकर्ता बिल्हण होता. गीतगोविंदाचा कर्ता जयदेव हाहि राजाश्रितच होता. बहुतेक संस्कृत कवींना राजाश्रय होता, तो कवितेच्या आदरावांचून असणें शक्य तरी आहे ?

त्यानंतरच्या राजांतील समकालीन मोंगल बादशहा अकबर, शहाजान, यांच्या दरबारांत जगन्नाथराय, गंग, मतिराम असें पुष्कळ संस्कृत व हिंदी कवि होते. चित्तोडचा राणा कुंभकर्ण व त्याची पत्नि प्रसिद्ध भिराबाई हें दांपत्य कविपदाला पांचलें होतें. राणा कुंभ यानें गीतगोविंदावर उत्कृष्ट टीका लिहून स्वतंत्र कविताही लिहिली आहे. भिराबाईची कृष्णगीतें तर श्रुतिमनोहरच आहेत. राणा कुंभ याच्या आश्रयाला पुष्कळ कवि होते. पुढील राजे व त्यांचे कवि पहा.

राजा	कवि	राजेकवि
कल्याणचा भूवर चालुक्य-	कामराज	भतृहरि
गुजराथचा जयशेखर-	शंकर कवि	श्रीहर्ष
भोज व त्याचा प्रतिस्पर्धी भीमदेव-	[दोघे कवि]	कर्ण
जयासिंग (चालुक्य वंशाचा कुलदीपक)-	हेमाचार्य	[द्वयाश्रय कर्ता]
पृथ्वीराज	चंद्र	

जयसिंह-रावण स्वतः कवि
वीरधवल व त्याचा प्रतिस्पर्धी युधुल.- दोघे कवि
यशोवर्मा- हेमचंद्र

योगराज चावडा (अनाहिल वाढ्याचा राजा- स्वतः कवि.

मराठे-शाहींत तर छत्रपतींचे वडील शहाजी राजे यांच्याजवळ पुष्कळ कवि असून छत्रपति शिवाजी महाराजांचे गुरु समर्थ रामदास व भूषण हे राजकवि होते. संभाजी राजेही कवि असल्याची नवी माहिती नुकतीच प्रकाशित झाली आहे. यावरून काव्याला आम्ही कनिष्ठ समजत नसून जगाला काव्य म्हणजे काय हें समजतही नव्हतें. अशा जुन्या काळापासून आम्हांस त्याची आवड व छंद आहे. याला लोकोक्तीचें प्रमाण म्हणजे—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालोगच्छति धीमतां ।

इतरेषां तु मुर्खाणाम् निद्रया कलहेन वा ॥

हें एकच सुभाषित पुरें आहे.

पण प्रो० षट्पर्वणांनीं कित्येक टाकऊ चिंध्या गोळा करून त्यांची एक गोधडी तयार केली आहे व तिच्या योगें त्यांनीं आमची काव्यहीनता दाखविली आहे. या गोधडीचे सर्व टाके काण उघडीत बसेल ? त्यांतील एखाद दुसरें चिरगूट ओढून तें कवडीमोल दाखवितां येईल व बाकीच्यांचा निर्देश देखील न करितां फक्त वस्तुस्थिति सांगतां येईल.

प्रो० साहेब म्हणतात—एखाद्या बिलंदर रामोशानें मोठ्या हिकमतीनें एखाद्या धनिकाचें घर फोडून खूप अकलेनें तयार केलेली आणि बंदोबस्तानें ठेवलेली तिजोरी उघडून आंतील एवज पळविला कीं, त्याच्या बुद्धीचें आम्हांला जितकें कौतुक वाटतें तितका त्याच्या पातकी धाडसाचा आम्हांस तिटकारा येत नाही. ”

यावर उत्तर असें कीं, ‘ गुप्त पोलिसांचें चातुर्य ’ या विषयावरच्या कादंबऱ्या युरोपांतच आधीं जन्मास आल्या. व नंतर त्यांचें इकडे अनुकरण झालें. या कादंबऱ्यांत बिलंदर व धाडसी चोरांचीं पातकें चटकदारपणें कोणी घणिंलीं व तीं होसेनें कोणी वाचिलीं हें सांगणें नको. सांगावयाचें तें हेंच कीं, कोणत्याहि अदभुत गोष्टीनें नवल वाटणें हा मज्जुष्य स्वभाव आहे. तो सर्व देशांत सांपडेल. त्याविषयीं महाराष्ट्रालाच

दोष लावण्याने कांहीं मुद्दा शाबित होत नाही. आकाशांत उगवलेल्या धूमकेतूकडे सर्वांचे लक्ष वेधते कीं नाही? पण यावरूनच सर्व लोकांची तारकावली, चंद्र, ज्योत्स्ना यांजविषयींची सौंदर्यसमीक्षता व सहृदयता पार नाहीशी झाली असें एखाद्या विचक्षणावांचून दुसरा कोण म्हणू शकेल ?

तसेंच 'मॅव्हावरी लोकर दाट भारी' ही कविता तालसुरावर म्हटलेली ऐकून तीवर पडणाऱ्या टाळ्या या सर्कशींतील विनोदी विदुषकानें मिळविलेल्या टाळ्याच्याच किंमतीच्या असतात; त्या कांहीं काव्यांनंदाच्या निदर्शक नसतात. लोकांच्या दिनचर्येतील गोष्टी संकलित करून लावून त्यांच्या काव्यसमजुती हीन ठरविणें कितीसें सयुक्तिक होईल ? तोच प्रकार प्रो. पटवर्धनांनीं आरंभीं केला आहे त्याविषयींचीं त्यांचीं पृष्ठ ७ वरील तीं तीं वाक्ये न देतां त्यावरील उत्तरे देतो.

येथें परोपकारी संतांची समाधीपूजा होत आहे, अहल्याबाईसारख्या साध्वी स्त्रीच्या पुण्यतीर्थाचे उत्सव घडत आहेत. दयाशील व धार्मिक वृत्तीच्या लोकांनीं अब्रह्मचर्य व सदावर्ते चालविलीं आहेत. विवेकानंद व रामतीर्थ यांनीं भारतीयांच्या स्वयंभू दयाशीलत्वाच्या कथा आपल्या पत्रिच व सत्य वार्णानें पाश्चात्य देशांत जाऊन निवेदिल्या आहेत. मंदिराच्या जीर्णोद्धाराला, लोकमान्यांच्या स्वराज्य फंडाला, महात्मा गांधीच्या खादी फंडाला, वगैरे नाना फंडाला आम्ही वर्गण्या भरित आहों. साधी भोळी मराठी जनता अजून सुधारक व बुद्धिप्रधान झाली नाही; ती अजूनही सहृदय व पापमीरूच आहे. पोथीपुराण ऐकणें, हरिकथेस जाणें, अतिथि अभ्यागताचा परामर्ष घेणें, भटजीला एकादशी विचारणें हे तिच्या हृदयाचे धर्म आहेत; डोक्याचे किंवा बुद्धीचे नाहीत. भलत्याच ज्ञानानें बुद्धीला जेव्हां फाटा फुटतो व डोकें भडकतें, तेव्हांच हृदयाच्या कोमल भागांत जन्म पावणाऱ्या भक्तीचा अस्त होऊन देव्हान्याजवळ प्रश्न विचारला जातो कीं, "काय रे देवा तूं कोण आहेस? कोठून आलास? कसा बनलास? उत्तर आलें नाही; फेक देव्हारें बाहेर! धर हातांत चिपळ्या व झांक डोळे! आणि कर नवीन देव निर्माण! घरांतील म्हातारी गळा कोरडा करीतच असते कीं, 'अरे बाळ, आज तुझ्या वडिलांचें श्राद्ध आहे, स्मश्रू करवूं नकोस' तर उत्तर देवलेलें कीं, "बाबा आंगा तोंडावरचा मळ काढावयास नको म्हणत होते कीं काय?" 'अरे आज त्यांच्या नांवांनं तीन पळ्या पाणी तरी टाक' तर या बुद्धिमान बाळ्याचे उद्गार निघालेच कीं, 'इथें दिलेलें पिंडपाणी जर स्वर्गांत पोचतें, तर बाबा वेळोवेळीं

प्रवासाला जात तेव्हां आपण त्यांना दशम्या व शिकाली तांच्या याचें ओझें कशाला नेऊं दिलें असतें ! घरूनच रोज पिंडदानाच्या रूपानें त्यांस साजुक जेवण पोंचविलें असतें. ' अरे आज दासनवमी आहे. त्या दासबोधावर गंधाक्षता वाहून दोन ओव्या तरी वाच. ' कां पडल्या कपाळाला आंढ्या ! दासबोधाची पूजा ? आणि ती कशाला ? त्यांत काय काव्य आहे ? ज्ञानेश्वरांत काय काव्य आहे कीं, मी त्यांची पूजा करूं व वंच मानूं ? ' पूज्य कवीश्वर कोणते ? चिरकाल स्मरणीय व प्रशंसनीय काव्यें कोणाचीं ? त्या विभूती तर साता-समुदाकडे झाल्या. " ही ज्या नवमतवाद्यांची विचारसरणी; त्यांच्या वर्गातील सुधारक प्रांतेसर साहेबांचा काव्यकाव्योदयांत मुखरस गळत आहे कीं, " धर्मकर्मांत शंका आली; चल उपाध्यायाकडे संस्कृत ग्रंथ पहावयाला ! दायहक्काचा तद पडला; जा श्रुति व स्मृति हुडकायला ! कथेला रंग आला नाही; म्हण दोनचार संस्कृत श्लोक ! कर श्लेष, आणि घे वाहवा ! असे आम्ही आहोंत. ' टुमी हिंडू गचाळ ! टुमी हिंडू बेअकळ ! काय टुपचे देव ! काय टुमचा ठर्म ! हे पात्र्यांच्या तोंडचे उद्गार ऐकतां ऐकतां ज्या पंचाननांच्या वंशजांनीं आपण खरेच तसे आहोंत अशा भ्रामक समजुती करून घेतल्या त्यांच्याकडे हिंदूंच्या कोंवळ्या नव्या पिढीस पर्यायानें तोच उपदेश करावयाचें कार्य सोंपवून विधर्मी उपदेशकांनीं आपल्या श्रमाचा भार कमी करून घेतला; असें मोठ्या खेदानें म्हणावे लागतें.

आर्यांनीं, तुम्ही आम्ही या विचारांनीं भरलेलें हें पुस्तक वाचूं व फेंकून देऊं. पण मॅट्रिकच्या परीक्षेस बसूं इच्छिणाऱ्या आमच्या मुलांवर अशा पुस्तकांचा काय परिणाम होत असेल याचा विचार नको का करावयाला ? या उताऱ्याचा अर्थ हा कीं, धर्म कर्म सोडून धावें म्हणजे शंका कुशंका नको, उपाध्याय नको, व ते संस्कृत ग्रंथ नकोत. दायहक्काचा वाद पडला तर कोर्ट आहेत, कचेऱ्या आहेत, वकील बॅरिस्टर्स आहेत. शंभराच्या वांटणीला हजारों रुपये खर्च करून कफळक व्हांवें ! श्रुतिस्मृतींचे ग्रंथ हुडकून, आपसांत घरांतल्या घरांत वाद मिटवा कशाला ? श्रुतिस्मृतींच्या ग्रंथांना अशी पक्की गांठ मारावी कीं, कसर लागो पण गांठ ना सुटो ! शाळा कॉलेजांत चाळू असलेलें ' संस्कृत ' अभ्यासक्रमांतून कमी झालें तें कथा पुराणांत थोडें ऐकू येतें, तेंही सहन होईना; केवढा हा संस्कृताविषयी तंनि द्वेष ! प्रोफेसरांच्याच भाषेत बोलावयाचें म्हणजे आपला ज्यांत प्रवेश होत

नसेल, ज्याचा व्यासंग क्षेपत नसेल, त्याला कावें ठेवावयाची ही अलक्ष्य द्राक्षांस आंत्रट म्हणण्याचीच वृत्ति होय.

लोकमान्य म्हणतात:-

‘मराठी भाषेवर प्रभुत्व येण्यास संस्कृत पाठांतराचा पुष्कळ उपयोग होतो.’

कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात:-

“मराठीत प्रवीण होऊं पहाणारास निदान काव्यव्युत्पत्तीपुरतें तरी संस्कृत ज्ञान अवश्यमेव पाहिजेच.” (निबंधमाला पा. ७)

हे संस्कृतचें ज्ञान शालेबाहेर तरी वाढविण्याची जिज्ञासा उत्पन्न होणें दूर राहो, पण त्याच्याविषयी तिटकारा उत्पन्न होणारी टवाळी काव्य-काव्योदयासारख्या पुस्तकाच्या रूपानें विद्यार्थ्यांना शालेंतच पाठ करावी लागते ! कै० पटवर्धनाच्या उदाहरणानें सांगावयाचें ह्यणजे रूपावली समासचक्र पाठ ह्यणणाऱ्या मुलांच्या तोंडचीं प्रौढ वचनें आमच्या मुलांच्या संस्कृतीच्या अभिमानाला पोषक तरी होत होती; पण इंग्रजी शालेंत प्रवेश होतांच नामें, क्रियापदें, लहान लहान वाक्यें घरभर उच्चारतांना मुलांच्या मनांत व्यर्थ शहाणपणाचें जें बीज पेरलें जातें त्याचें शेंवटीं काव्यकाव्योदयासारख्या पुस्तकांनीं कसें पोषण होतें याची चांगली कल्पना करितां येते, असो.

वरील धर्मकर्माच्या शंकेनें आमचा बौद्धिक उपहास करणाऱ्या प्रो. पटवर्धनाची हा प्रकार फक्त इकडेच आहे दुसरीकडे कोठें नाहीं, अशी खातरी करून घेतलीच असेल. आम्हास मिळाली ती माहिती अशी आहे कीं, हे प्रकार बलाढ्य व साम्राज्याच्या कळसास पोचलेल्या पाश्चात्य देशांतही पाहाण्यांत येतात.

“एकदां कोणत्या एका देवतेस रोमशहरीं यज्ञ चालला असतां पशूच्या शरीरातील काळीजच नाहीसैं झालें ! तें देवताक्षोभाचें लक्षण अत्यंत अशुभ जाणून लोक फार भ्याले. दुसऱ्या एका प्रसंगां असें झालें कीं, देवाचीं कोंबडीचीं पिलें चारा खाईनात तेव्हां त्यांचा रक्षक भयभीत होऊन त्यानें सेनापतीस वदों दिली कीं, हें मोठें अशुभ झालें. तर यावेळीं शत्रूशां लढाई करूं नये. तो सेनापति आपला असाच होता. त्यानें त्या अपशकुनाचीं मुळींच पर्वा न करितां त्या रक्षकाची उलटी निमत्सना केली. आणि त्या कोंबड्यांच्या पोरांस उचलून समुद्रांत झुगारून दिलें आणि ह्याणाला बरें “चारा नको तर नको, पाणी कां पिईनात !” या धर्म × × पणाचें त्यास लवकरच प्रायश्चित्त मोगाचें लागलें. काभेंजिनियन लोकांनीं त्याचा समुद्रावर अगदीं पराभव केला व आपुलें

वरच्या दांडगाईबद्दल त्याला रोमन लोकांकडून कामावरून दूर करण्यांत आले. अधिनियन व स्पार्टन लोकांतही हे खूळ होते. पारसिकांनी पहिल्यानें ग्रीस देशावर जी स्वारी केली, त्यावेळीं अथेन्सच्या सहाय्यास स्पार्टन लोक आले नाहींत. कां ? तर पौर्णिमेच्या अगोदर लढाईस निवृं नये असा त्यांचा नियम होता ! तसेंच पुढें स्पार्टन व अधिनियन लोकांचें जें २७ वर्षे अत्यंत घोर युद्ध चाललें होतें त्यांत सिसिली बेटावर जी अधिनियन लोकांनीं स्वारी केली तींतही वरीलच प्रकार झाला. तेथून गुप्तपणें निसटून माघारी येण्याचा त्यांनीं बेत केला होता. पण इतक्यांत चंद्रग्रहण लागल्यानें शकुनज्ञ लोकांनीं त्यास कळविलें कीं, या ग्रहणावरून देवाची अशी सूचना दिसते कीं, पुढील पौर्णिमेपर्यंत आपण एथून निवृं नये. त्याप्रमाणें त्यांचा निवृन जाण्याचा बेत रहित झाला. मग तितक्या अवकाशांत शत्रूंनीं तयारी करून त्यांचा अगदीं मोड केला. ” (निबंधमाला पा० २२१-२२) साक्रेटिसाच्यावेळीं देखील देवतांस कौल लावून शुभाशुभ पाहाण्याची रीत होती. आज देखील तेरा इंग्रज टबलाभोंवतीं जमून जेवीत नाहींत. आणि मीठ सांडलेलें अशुभ मानतात !

सारांश, धार्मिकबुद्धि कुंठित झाली ह्मणजे तितक्या पुरती शुभेच्छेनें परावलंबी होते. तेवढ्यावरून देशविषयीं भलतीं अनुमानें काढून त्यास हिणविणें हें विद्वाना तरी शोभत नाहीं.

एखाद्या सरोवरांतील कमलांची शोभा पहावयाची ह्मणजे त्यांत पाणबुड्यासारखी बुडी मारून पंक्लितांत तोंड घालणें जसें वेडेपणाचें आहे तसेंच एखाद्या देशांतील काव्यवाङ्मयाकडे पहावयाचें ह्मणजे सामान्य, हलक्या व अशिक्षित अशा लोकांच्या काव्यापासून वरवर पहात जाणें वेडेपणाचें आहे.

प्र० साहेबांनीं काव्यकाव्योदेयाचे प्रारंभीं काव्याचें साहाय्य गाईल्यानंतर सामान्य लोक व त्यांची काव्यकल्पना यापासूनच प्रारंभ केला आहे ! पृष्ठ ११ वर कुणव्या माळ्यांचे, शिंप्या न्हाव्यांचे, सुतार लोहारांचे, आणि परभांचे शाहीर कवि निराळे दाखवून समाजाची एकविधता नसल्यानें प्रतिभेच्या प्रचंड पराक्रमाचे आदर्श जे काव्यग्रंथ ते निर्माण झाले नाहींत, यास त्यांनीं जातिविविधतेचें कारण लाविलें आहे !

देशांत विविध जाति व एकाच भाषेचे जातिपरत्वे विविधप्रकार जरी असले तरी विद्वान व सुशिक्षित अशा लोकांची जी भाषा तिलाच मान असतो व तिच्यातीलच वाङ्मयाला महत्त्व असतें. या गोष्टीला एकच उदाहरण पुरेसें आहे कीं, आज

कालच्या ज्या साहित्यपरिषदा भरतात, त्या कांहीं तैल्या तांबोळ्यांत किंवा शिंप्या न्हाण्यांत प्रचलित असलेल्या मराठीच्या वाङ्मय समालोचकरितां भरत नाहीत. तर आज सर्वसामान्य म्हणून जी श्रेष्ठप्रतीची नागरिक मराठी भाषा रूढ आहे, तिच्यांतलीच साहित्य-समालोचनाकरितां भरत असतात.

‘ मीं गेलों बाजारीं भाजी व्यायास एकदां नीट
आलों, घरीं पहातों जों, भाजीमाजि गवसला कीट ’

अशा कवितापासून मोरोपंत वामनाच्या कथासूत्र गुंफणाच्या कविता, श्लेष कविता या घेऊन प्रो० पटवर्धनांनीं आमच्या हीन काव्य-कल्पनांचा तावूत उभारला. व त्यावर जुनें पद्यमय व्यकरणग्रंथ त्यांनीं ठेवून दिलेले आणि ह्मिणवितात कीं, हीं पहा आमची काव्यकल्पना किती हीन आहे ! ही सारी काव्यकाव्योदकारांच्या बुद्धीची चलाखी आहे. वरील बाजारी कविता इकडेच काय पण सर्वत्र आढळतात. लौकीक काव्याखालीं त्यांचा समवेश होतो. वाङ्मयांत त्यांना कोणी स्थान देत नाहीं. तसेंच व्याकरण वैद्यकाचे ग्रंथ पद्यांत काव्य हेतूनें लिहिले गेलेले नाहीत हें सर्वास विदित असेल. शास्त्रीय सूत्रबद्ध माहिती एकत्र असावी व लक्षांत राहण्याकरितां पाठाकडे तिचा उपयोग व्हावा एवढाच त्यांचा उद्देश आहे. जसें हल्लीं देखील त्याच उद्देशानें विद्यार्थि इंग्लंडच्या इतिहासांतील कांहीं विशिष्ट नांवें वेगरे माहिती पद्यांत गोवून पाठ करून टाकतात, तशी ही गोष्ट आहे. व्याकरण वैद्यकाच्या ग्रंथांस काव्य कोणीही ह्मणत नाहीं. केळीचें शेपूट बागवानाच्या दुंगणास लावणें व पहा तूं माकड आहेस कीं नाहीं असें दाखविणें त्यांतलाच हा पोरखेल प्रो० पटवर्धनांनीं केला !

संस्कृत व मराठी यांचा संबंध अभाग असल्याकारणानें आमच्या काव्या-विषयींच्या समजुती अशा आहेत कीं,

कान् पृच्छामः सुराः स्वर्गे निमसामो वयं भुवि

किंवा काव्यरसः स्वादुः किंवा स्वादीयसी सुधा

अर्थ—कोणाला विचारारवें काव्यरस गोड आहे कीं अमृत गोड आहे. देव राहिले स्वर्गांत व आह्मी राहिलों भूतलावर.

किं कवेः तस्य काव्येन किं कांडेन धनुष्मतः

परस्य हृदयं लग्नं न घूर्णयति यच्छरः

अर्थ—तो कवि काय व तो धनुर्धारी काय कीं ज्याचा शर हृदयास विद्ध करीत नाहीं.

हृदयोद्गार हैं काव्यसरितेचें मूळ आहे खरें. पण तिचा प्रवाह बुद्धीच्या तीरा-
नेच वहात जातो हैं विसरतां येत नाहीं. मागें विविधज्ञानविस्तारांत केसरीच्या
चालकांपैकीं एका विद्वानांचा काव्यविषयक लेख प्रसिद्ध झाला होता. त्यांत
त्यांनीं हेंच म्हटल्याचें स्मरतें कीं, स्फूर्ति व बुद्धि या दोन पंखांवरच कवितेचा
गगनाविहार आपणांस पहावयास सांपडतो. संस्कृत कवींच्या, विशेषतः कालिदा-
साच्या कवितेंतलें रमणीय उपमांनीं जो निरतिशय आनंद होतो व आपण
त्यास धन्य म्हणतो. ती समर्पक उपमा शोधणें हें बुद्धीचेंच कार्य आहे.
कण्वाच्या आश्रमांतलें शकुंतला वल्कलधारिणी होती. तरीही ती सुंदरच दिसत
होती. कशी सुंदर दिसत होती हें दाखवितांना कालिदासानें ज्या रम्य उपमा
दिल्या आहेत त्या अशा.—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिवहि मधुराणां मंडननाकृतिनाम्

कमल हें शेवाळानें युक्त असलें तरीही शोभतें. तसाच चंद्रावरील काळा
डागही त्याची शोभा वाढवितो. त्याप्रमाणें ही शकुंतला वल्कलधारिणी असूनही अधिक
मनोहर दिसते. सारांश काय कीं, 'जातीच्या सुंदरांना कांहींही शोभतें' यांत शकुं-
तलेच्या सौंदर्याशीं तुल्य अशा ज्या दोन समर्पक उपमा शोधिल्या गेल्या तें प्रखर
बुद्धीचें कार्य आहे. सौंदर्यदर्शनानें उत्पन्न झालेल्या आनंदलहरी भूतलावर कमला-
पर्यंत व आकाशांत चंद्रापर्यंत गेल्या. मध्यें इतर वस्तूजवळ न थांबण्याची व त्या-
पलीकडे न जाण्याची यांतील जी सावधगिरी ती बुद्धीनें सांभाळली आहे. यावरून
हें कळेल कीं, स्फूर्ति ही ठिणगी किंवा चमक आहे. तिचा विकास व विलास बुद्धीनें होतो
हणून स्फूर्तिपेक्षां बुद्धि गौण असली तरी तिच्या योगानें काव्यांत यमक, प्रास, लटानु-
प्रास, श्लेष, अपन्हुती असे जे शब्दालंकार होतात त्यांना व तदुत्पादक बुद्धीला काव्या-
पासून अगदीं अलग करितां येणार नाहीं.

कवितेला जर सरितेची उपमा दिली तर तिचा प्रवाह लतावृक्षप्रदेशांतून गेलेला
आपणास जितका मनोहर वाटतो तितका रुक्ष प्रदेशांतून गेलेला वाटत नाहीं. लतावृक्ष
हे तिचे अलंकार आहेत. ते जसे नैसर्गिक आहेत तशीच तिच्या प्रवाहांत काचित् स्थळीं

निर्माण होणारी प्रपात--रमणीयताही सहज आहे. ईश्वरानें निर्मिलेल्या एवढ्या विशाल विश्वकाव्यांतील गोकक नायगारासारखे धनधने व नीलाकाशांतील इंद्रधनुष्याच्या [कमानी हे त्याचे शद्वालंकार व चित्रालंकार यांचेच नमुने होत. ते मानवी दृष्टीला रंजवितात व विश्वनिर्मात्याच्या अगाधतेची कल्पना आगून देतात.

मोरोपंतासारख्या महाकवीची काव्य सृष्टी ५७०७५ कवितांनीं नटलेली असतां तिच्यांत—

तूं मलिन कुटिल नरिस जडहि पुनर्भवपणेंहि कच साच
धरिला शिरींहि न स्वप्रकृतिगुण त्याजसि नाम कच साच

अशी एकादी श्लेषालंकाराची कविता आली व तिनें जर आह्मांस आनंद दिला तर तेवढ्यानें सर्व महाराष्ट्रियांच्या बुद्धिप्रधानतेची एक कमनवर चढली व हृदयस्थ रसिकता मावळली असें कोण ह्मणेल ? प्रो० पटवर्धनांनीं—

अनलसमाहित साधी राया वारा महीवरा कामा
ही मोरोपंती आर्या आमच्या बुद्धिप्रधान दोषाला उध्दत केली आहे म्हणून त्याचें हें निराकारण करावें लागलें.

प्रो० साहेबाच्या मूळ विधानांना आम्ही आमच्या मतें उचरें दिलीं आहेत. अवशेष कांहीं राहिलें असेल असे वाटत नाहीं. कांहीं किरकोळ वाक्यें राहिलीं असल्यास त्या मूलहीन होऊन पडलेल्या शाखाच होत. काव्यकाव्यादयांत ४६ पृष्ठापासून पुढील भाग,— प्रतिभा म्हणजे काय? काव्याचा देह कोणता? आत्मा कोणता? या विषयांच्या वर्णनाचा आहे. त्यांतही पूर्वे भागांतील दूषित विचार मधून वधून उसळलेले दिसतात, तथापि या भागांतील मुख्यतः काव्याचें तात्विक विवेचन कोणासही थोड्या फार फरकानें मान्य होईल. परंतु पहिलीं ४६ पृष्ठे मात्र अगदी दिशाभूल करणारी आहेत असें आम्हांस वाटतें. म्हणून के० पटवर्धनांनीं जसें त्याचें कर्तव्य आचरिलें तसें आम्ही आमचें कर्तव्य आचरिलें. देशकाल परिस्थितांनं आमच्या कांहीं आचारविचारांत बदल होवो पण आमचा धर्म व आमची संस्कृती केव्हांही सुटतां उपयोगी नाहीं ती सुटल्यावर आम्ही जावें कोठें? व आमच्या जीवितांत शांतता लावणार तरी कशी? म्हणून आमच्या काव्याचा प्रवाह हा धर्म व संस्कृती यांच्या तीरांनं वाहात जाणें अपरिहार्य आहे. असें आमचें मत आहे. आम्ही निसर्ग-कवितेचे विरोधी नव्हत.

आमचें इतकेंच म्हणणें आहे कीं, 'निसर्ग-काव्य' हेंच कांहीं कवितेचें श्रेष्ठ रूप नव्हे. तसेंच काव्याच्या विषयाला तादृश महत्त्व नाही, त्यावरील काव्यकलेला मौल्य आहे. मराठी कवींनीं निसर्गसंबंधीं कविता व सामाजिक कविता वैपुल्यानें लिहिली नाही म्हणून हे संसारत्रस्त जीव परमार्थाकडे वळले, असलीं अप्राज्ञ विधानें करणें हें कोणीही महाराष्ट्र शारदेचा भक्त मान्य करून घेणार नाही.

चार पांच वर्षांपूर्वीं आमच्या एका कवि मित्रांनीं काव्य काव्योदयास उत्तरादा-खल निबंध लिहिण्याविषयीं सुचविलें होतें जळगांवीं भरण्याच्या विदर्भ साहित्य परिषदे

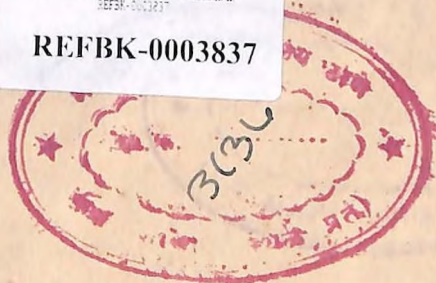
पूर्वीं गेल्या ११-१२ तारखेस त्यांनीं केलेला आग्रह मोडवला नाही. जसा काव्यकाव्यो-

दय प्रबंधाचा जन्म झाला तसाच त्याच्या ह्या उत्तरात्मक निबंधाचा झाला. प्रो. सो. हणतात त्या प्रमाणें तो जसा घाईघाईनें लिहिला गेला तसेंच याचेंही लेखन झालें. प्रो. पटवर्धनांनीं हातांत सांपडतील तीं पुस्तकें सहज उघडून आधार घेतले, आम्हासही आमच्या कपाटांत सांपडलीं तेवढींच पुस्तकें उघडून आधार घावे लागले. काय असेल तें असो हें असें साम्य घडून आलें खरें ! आज प्रो. पटवर्धन हयात नाहीत ही दुदैवाची गोष्ट आहे. या निबंधांत त्यांजविषयीं लिहितांना केवळ मराठी कवींच्या वास्तविक अभिमानानें जसा ध्वनि तसा प्रतिध्वनि उभटला असेल इतकेंच काय तें. तथापि हा निबंध संपवितांना कै० पटवर्धनांच्या आत्म्यास 'क्षमस्व' म्हणणें सर्वथा उचित होय.

REFBK-0003837

REFBK-0003837

काव्यकिरण माला.

(सं० व प्र०--मि. का. भोरटके)

अगाऊ वर्गणी ५॥ रु०

वरील वर्गणीतून .।।।. प्रवेश फी वजा जातां बाकीच्या ४।।। रु०ची फेड सरासरी दर तीन महिन्यांनीं पुस्तक रूपानें केली जाईल. मालेंतील पुस्तकांची किंमत .।. पासून .।।. पर्यंत ठेविली जाईल. व मालेच्या ग्राहकांस मालेचें प्रत्येक पुस्तक पाऊणपट किंमतीस मिळेल.

मालेंतून आतांपर्यंत पुढील पुस्तकें नियमितपणें प्रकाशित झालीं आहेत.

१ महाराणा प्रतापसिंह (खंडकाव्य) ८८
२ मान्यांची यमुना (,,) ८६
३ चंडीशतक ८१२
४ कविता-वनिता ८८
५ कुमुद्वती. ८८
६ शिवप्रताप ८६
७ मराठी कवि-विरुद्ध प्रो० पटवर्धन ८६

हीं सर्व पुस्तकें श्री. कवि तिवारी ह्यांचीं आहेत.

मि० का० भोरटके,

जळगांव पूर्व खानदेश.

